

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Стефанюк Галина Василівна

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У
ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ:**

опорні конспекти лекцій і самостійна робота

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

денної і заочної форми навчання

УДК 94 (477) (093)

С – 79

Навчально-методичний посібник «Джерела з історії України у шкільній освіті: опорні конспекти лекцій, глосарій і самостійна робота» для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія) денної і заочної форми навчання підготувала кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Стефанюк Галина Василівна.

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент

Марущенко Олександр Володимирович

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

доктор історичних наук, професор

Шологон Лілія Іванівна

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Рекомендовано до друку

Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника»

(протокол № 7 від 27 квітня 2018 р.)

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ (КОМПЕТЕНТНОСТІ).....	6
ФАХОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОМПЕТЕНТНОСТІ.....	8
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	9
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	16
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ.....	17
САМОСТІЙНА РОБОТА.....	116
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ.....	119
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ПО ТЕМАХ ДИСЦИПЛІНИ.....	121
ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА З СТУДЕНТАМИ.....	125
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	127
ГЛОСАРІЙ.....	144
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	157

ВСТУП

В XXI столітті людство дедалі пильніше вивчає та осмислює свою багатовікову історію, її повчальні уроки. Спираючись на досвід минулого, воно шукає відповіді на питання й намагається визначити оптимальні шляхи розв'язання завдань сьогодення. Саме тому зростає роль історичної науки, покликаної давати якомога глибші знання, створювати повнішу і правдивішу картину зародження та розвитку світової цивілізації, а також історії кожного окремого етносу, включаючи й український. Всі надбання історичної науки, все багатство історичних знань і досвіду ґрунтуються на обширній джерельній базі, опрацювання якої відбувається як в університеті, так і на уроках історії України в загальноосвітніх школах.

Сучасна концепція вищої історичної освіти в Україні спирається на світову і національну традиції, що передбачає вивчення курсу «Джерела з історії України у шкільній освіті». При вивченні вказаного курсу у хронологічній послідовності та за видовими ознаками аналізуються писемні джерела з історії України від найдавніших часів до наших днів, у тому числі твори античних, візантійських і західноєвропейських авторів, літописи, публічні і приватні актові матеріали X – XVII ст., статистично-топографічні описи, мемуарна література вітчизняних і зарубіжних авторів, періодика, літературні і діловодні документи державних установ, нормативні, діловодні документи політичних партій новітнього часу. Подаються відомості про найважливіші археографічні українські, російські та польські видання, державні сховища джерел. Важливою особливістю курсу є те, що він зорієнтований на засвоєння і застосування студентами спеціальності 014 Середня освіта (Історія) всього комплексу джерел з історії України, усвідомлених умінь і навичок роботи з ними, необхідних для роботи в навчальних закладах середньої освіти.

Мета викладання дисципліни – засвоєння і поглиблення теоретичних та практичних знань, умінь і навичок студентів на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти за галуззю знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) з дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті»; опанування і застосування ключових теоретико-методологічних засад і методів вивчення та інтерпретації історичного минулого України на основі джерельної бази; формування інтегральної, загальних, фахових компетентностей, достатніх для ефективного розв'язування стандартних і нестандартних комплексних задач у професійній педагогічній діяльності в навчальних закладах середньої освіти, що характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Завданням є поглиблене вивчення та закріплення теоретичних положень і фактологічного матеріалу, який викладався на лекціях або засвоювався шляхом самостійної роботи студентів. Під час семінарських занять вони повинні розвивати творче й аналітичне мислення та культуру мови, вчитися самостійно аналізувати історичні джерела. Важливим завданням є усвідомлення

студентською молоддю значення і місця джерела в історичній науці загалом та при вивченні історії України в навчальних закладах середньої освіти.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- основні групи джерел з історії України та їх місцезнаходження;
- основні публікації джерел та їх місцезнаходження;
- класифікацію історичних джерел;
- термінологію навчальної дисципліни;
- методологічні та методичні принципи джерелознавства;
- основні стадії роботи дослідника над джерелом;
- основи теорії і методології освіти, необхідні для професійної діяльності, проектувати і здійснювати освітній процес з урахуванням сучасної соціокультурної ситуації і рівня розвитку особистості.

вміти:

- відтворювати знання з історичних джерел, необхідними для професійної підготовки вчителя історії;
- розуміти та інтерпретувати опрацьований матеріал, володіючи сучасними методами історичного дослідження, у вербальній і невербальній формах різного обсягу й складності;
- давати самостійний критичний та аргументований аналіз джерельних (документальних) матеріалів;
- застосовувати фактологічний матеріал і загальноприйняті критерії оцінки для ідентифікації подій з історії України;
- синтезувати джерельну історичну інформацію, користуючись структурно-логічними схемами;
- виокремлювати головні етапи формування історичних джерел (за хронологічним принципом);
- володіти категоріально-понятійним апаратом;
- організовувати комплексний пошук, неупереджений аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами);
- використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності;
- впроваджувати під час навчання інноваційні технології;
- організовувати ефективну міжособистісну взаємодію суб'єктів освітнього процесу, базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях;
- вдосконалюватися з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції;
- проводити діяльність, спрямовану на використання історико-культурної спадщини України під час вивчення дисципліни і пропагувати її через просвітницьку діяльність;
- вести пошукову роботу, а також здійснювати наукові і науково-педагогічні дослідження в галузі історії України із використанням джерельної бази.

РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ (КОМПЕТЕНТНОСТІ)

Інтегральна компетентність – на основі засвоєних знань, умінь і навичок із дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті» здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в навчальних закладах середньої освіти та у процесі навчання за спеціальністю, що передбачає застосування теорій та методів історичної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов організації навчально-виховного процесу в основній (базовій) середній школі.

Комунікативна – здатність письмово й усно спілкуватися (комунікувати) українською – державною мовою; користуватися вербальними і невербальними засобами передачі історичної інформації (усна відповідь, реферат, есе, доповідь на науково-звітній конференції ін.).

Лінгвістична – здатність володіти іноземною мовою для пошуку і опрацювання іншомовних історичних праць і джерел.

Інформаційно-цифрова компетентність – здатність до критичного використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для пошуку, обробки, аналізу, верифікації джерельної інформації з історії України.

Соціальна і громадянська компетентність – здатність до міжособистісної взаємодії на основі етичних міркувань (мотивів), вміння працювати в колективі й ефективно співпрацювати з учасниками навчального процесу; уміння попереджати і розв’язувати конфлікти, досягати компромісів; діяти громадсько і соціально відповідально і свідомо та з почуттям поваги до оточуючих, усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми.

Навчання вчитись – здатність вчитися і спільно, і автономно, здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного) під час самостійної роботи із дисципліни, підготовки проблемних питань, проектів, самостійне набуття нових компетентностей, а також здатність виявляти і творчо підходити до вирішення проблем, ухвалювати обґрунтовані рішення, генерувати нові ідеї під

час захисту проєктів, прес-конференції, захисту проблемних питань, брати відповідальність і виявляти ініціативу, визначати і наполегливо реалізовувати поставлені завдання і взяті обов'язки, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати прогрес і результати навчання.

Загальнокультурна компетентність – це здатність аналізувати й оцінювати найважливіші досягнення національної історії, накопичення її джерельної бази, що становить культурну спадщину України та українського народу, орієнтуватися в культурному та духовному контекстах сучасного українського суспільства; усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми; цінувати та поважати різноманітність та мультикультурність в Україні.

Екологічна компетентність і здоровий спосіб життя – це здатність на основі вивченого матеріалу (політики радянського уряду, екологічних катастроф, політики урядів незалежної України в питанні захисту навколишнього середовища ін.) усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, прагнення до його збереження; здатність до здійснення професійної діяльності згідно з вимогами охорони праці й техніки безпеки; здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя (на прикладі історії українського спорту, медицини ін.).

ФАХОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОМПЕТЕНТНОСТІ

- * Здатність чітко і логічно відтворювати знання з історії України на основі ретроспективної документної інформації, оцінювати нові відомості, факти, події та інтерпретації в контексті формування цілісної історичної картини України, необхідних для роботи в навчальних закладах середньої освіти.
- * Здатність усвідомлювати та інтерпретувати опрацьований матеріал з джерел з історії України, формувати й науково аргументувати власну інтерпретацію, брати активну участь у дискусіях.
- * Розуміти і застосовувати внутрі і міжпредметні зв'язки, мати синтетичне мислення.
- * Здатність застосовувати знання, уміння і навички для розробки навчально-методичного забезпечення дисципліни, зокрема логічно-структурних схем ін.
- * Здатність володіти термінологією.
- * Здатність користуватися вербальними і невербальними засобами передачі джерельної історичної інформації (зокрема, презентаціями, схемами, картами, таблицями ін.).
- * Наявність системи знань основних теорій та концепцій сучасної історіографії, основних джерел із дисципліни, вміння їх критично аналізувати, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості.
- * Здатність порівнювати й оцінювати діяльність історичних осіб із позиції загальнолюдських та національних цінностей; визначати роль людського фактора в історії, розкривати внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб, соціальних груп.
- * Здатність до усвідомлення призначення професійної діяльності вчителя історії і суспільствознавчих предметів, важливості збагачення професійних якостей відповідно до нових суспільно-політичних реалій (розсекречення архівів); усвідомлення необхідності подальшого навчання.
- * Здатність на основі вивченого матеріалу, ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки.
- * Формувати економічну грамотність і підприємливість на основі вивчення статистичних джерел з історії України.
- * Здатність на основі вивчення джерел з історії України формувати високу історичну й громадянську свідомість, національну гідність та історичну національну пам'ять, здатність використати на практиці здобуті знання із дисципліни з метою проведення громадянсько-патріотичного виховання серед молоді.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Джерела з історії українських земель I тис. до н. е. – середини XVII ст.

Тема 1. Вступ до курсу “Джерела з історії України”

Українське історичне джерелознавство. Сучасний стан і напрямки подальшого розвитку. Специфіка історичного джерела. Аспекти об’єктивності та суб’єктивності джерела. Визначення історичного джерела та джерелознавства як науки.

Класифікація історичних джерел. Типи джерел. Види письмових джерел. Масові та унікальні джерела.

Основні методологічні та методичні принципи джерелознавства. Принцип об’єктивності. Принцип комплексності джерел. Принцип історизму. Основні стадії роботи дослідника над джерелом. Методика встановлення достовірності джерела, його датування, авторства, прочитання тексту.

Головні фондосховища історичних джерел в Україні. Центральні та обласні архіви. Галузеві архіви. Рукописні та книжкові фонди наукових бібліотек і музеїв.

Досягнення української та російської археографії XIX – XX ст. у виявленні та публікації історичних джерел. Організація і робота археографічних комісій в Києві та Петербурзі. Характеристика основних видань джерел у XIX – на початку XX ст. Східної України, Росії та Галичини.

Навчальні функції історичних документів в закладах середньої освіти. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань. Відтворення знання з історії України на основі ретроспективної документної інформації, необхідних для роботи в навчальних закладах середньої освіти.

Тема 2. Іноземні джерела з історії українських земель I тис. до н. е. – I тис. н. е.

Давньогрецькі і давньоримські писемні пам’ятки про історію українських земель в корпусі археологічних, лінгвістичних, етнографічних та інших джерел.

Відомості про Північне Причорномор’я в давньогрецькому епосі та поезії.

Геродот та його “Історія греко-перських війн”. Скіфія, її народи та сусіди в описах Геродота. Спосіб життя та звичаї скіфів. Гіппократ про спосіб життя і заняття скіфських племен. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор’я у висвітленні давньогрецьких авторів. “Географія” Страбона і його згадка про роксоланів. Описи і згадки про народи українських земель в творах грецьких і римських авторів перших століть нашої ери – Плінія Старшого, Птолемея, Амiana Марцелліна, Йордана.

Візантійські автори VI – X століть про розселення, спосіб життя і звичай слов’ян і русів, про візантійсько-слов’янські та візантійсько-руські відносини. Прокопій Кесарійський, Маврикій, патріарх Фотій, Костянтин Багрянородний, Лев Діакон та ін.

Відомості про Русь у європейських авторів IX – XI століть. Тітмар, єпископ Мерзебурзький, Бруно з Кверфурту, Адам Бременський.

Згадки про слов'ян і Русь у творах арабських авторів. Ібн-Фадлан, Аль-Масуді, Ібн-Хаукаль, Ібн-Даст, Ібн-Якуб.

Практичне завдання: Навчально-методичний комплекс для використання в школі.

Тема 3. Джерела періоду Давньоруської держави

Давньоруські літописи. Найдавніший літопис “Повість временних літ” (ПВЛ). Редакції і списки ПВЛ. Лаврентійська редакція та її списки Кенігсберзький і Троїцький. Іпатіївська редакція та її Хлебніковський список. Зміст найдавнішого літопису. І. Срезневський, М. Костомаров, О. Шахматов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Лихачов, М. Приселков, Л. Черепнін та ін. Визначення характеру ПВЛ як зводу раніше створених історичних та філософських праць. Текстологічний аналіз ПВЛ.

Літописання XII – XIV століть в Києві, Чернігові, Володимирі, Галичі, Холмі та інших містах. Київський літопис. Галицько-Волинський літопис.

Законодавчі акти давньоруського періоду. Джерела давньоруського права. Руське звичаєве право. Дискусії про вплив на формування правових норм Русі римського, візантійського, скандинавського та давньоєвропейського права.

“Руська правда” як пам'ятка права періоду Київської Русі. Редакції та списки “Руської правди”. Композиція і зміст Короткої Руської правди, її частин: Правди Ярослава, Правди Ярославичів, Покону вірного і Уроку містникам. Походження та списки Розширеної і Скороченої Правди. Створення зведеного протографа Розширеної Правди.

Різновиди інших правових актів давньоруського періоду і публічно-правові та приватно-правові. Класифікація актових матеріалів за їх функціональним призначенням:

- акти, що регулювали феодальну власність на землю;
- що закріплювали систему позаекономічного примусу;
- що регулювали становище промислово-торговельного населення;
- що фіксували відносини між князівствами;
- що встановлювали норми державного управління;
- що визначали склад і процедуру судів;
- зовнішньополітичні акти;
- акти церковного права.

Класичні форми давньоруських правових актів /грамот/. Три частини грамоти: початковий протокол, основний протокол, кінцевий протокол.

Загальна характеристика актових матеріалів XII – XIV ст.: зовнішньополітичних, церковних, торгівельних, жалуваних грамот (заповітів). Різновиди грамот за функціями (жалувані, митні, кормлені, купчі, закладні, любовні, позикові та ін.). Види міжкнязівських договірних грамот. Ханські ярлики.

Літературні пам'ятки. Специфіка літератури і публіцистики як історичного джерела. “Слово о полку Ігоревім”. Дискусії про оригінальний характер “Слова”.

“Слово” та “Моління” Данилія Заточника.

“Повчання” Володимира Мономаха.

Слова, Повчання церковного походження. “Слово про закон і благодать митрополита Іларіона”, “Повчання Кирила єпископа Туровського”, “Послання до смоленського пресвітера Фоми” Климента Смолятича.

Твори агіографічної літератури. Патерики. Прологи. “Києво-Печерський патерик”.

Історичні документи давньоруського періоду як основа побудови пізнавальних завдань на уроках історії в школі.

Тема 4. Джерела з історії України II половини XIV – I половини XVII ст.

Актові матеріали України, Білорусії та Литви XIV – XVI ст. Литовська метрика. Історичні умови складання та збереження. Основні книги Литовської метрики: Книга данин, Книга справ судових, Книга аренд, Книга посольств. Мова книг Литовської метрики. Польська метрика. Руська (волинська) метрика. Актові книги міських урядів міст України, яким було надане магдебурзьке право. Віслицький та Пйотрковський статuti 1347 р. Загальнодержавні польські і литовські акти; Городельський привілей (1413 р.), Привілей 1447 р. великого князя Казимира. Устава на волоки (1557 р.), 1, 2 і 3 Литовські статuti. “Щоденники польського сейму” як джерело до вивчення актових матеріалів.

Угорські загальнодержавні акти – Єдиний декрет Людовіка Анжуйського 1351 р. та декрет 1514 р., що регулювали правові відносини в Закарпатті.

Матеріали графських і магістратських судів. Цехові актові матеріали. Статuti церковних братств. Люстрації староств. Інвентарні описи.

Літописи XIV – XVII ст. Густинський літопис та Літопис Густинського монастиря. Київські “Летописцы Волыни и Украины”. Львівський і Хмельницький літописи. “Острозький літописець”. Межигірський літопис. Литовсько-білоруські літописи. Супральський літопис. Літопис Биховця. Баркулабівський літопис.

Мемуари. Класифікації мемуарів за жанрами: спогади, автобіографії, щоденники. Класифікація мемуарів за класовою, соціальною і професійною приналежністю авторів. Мемуари державних діячів, спогади духовних осіб, Представників інтелігенції. Мемуари іноземців. Плани Карпіні, Гільйом Рубрук, Барбаро, Контаріні, Герберштейн, М. Литвин, Блез де Віженер, Еріх Лясота, Г. – Л. де Боплан та ін.

Епістолярна спадщина як історичне джерело.

Історичні твори як літературні пам'ятки. “Хроніка польська” Галла Аноніма, “Хроніка Польщі” Кадлубека. “Історія Польщі” Яна Длугоша. “Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі” М. Стрийковського. “Трактат про дві Сарматії” М. Мехівського. “Хроніка польська” М. та І. Бельських. “Опис європейської Сарматії” О. Гвагніні.

Українські наукові і публіцистичні твори. Юрій Дрогобич. Станіслав Оріховський. Полемічна література. Іван Вишенський, Василь Суразький, Клірик Острозький, Герасим Смотрицький, Захарія Копистянський, Іпатій Потій, Михайло Рогоза, Кирило Терлецький, Петро Скарга та інші.

Теоретичний аналіз літописної та епістолярної спадщини як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України

Змістовий модуль 2. Джерела з історії України середини XVII – XXI ст.

Тема 5–6. Джерела з історії України середини XVII – I половини XIX ст.

Документи і матеріали вищих органів державної влади, органів та установ державного управління. Гетьманські універсали, накази, декларації. Компюти в Україні. Ревізії в Гетьманщині та Слобідській Україні. Генеральне слідство про маєтності (1729 – 1730 рр.). Полкові книги слідства.

Російські прикази та їх діловодна документація. Форми документації: грамоти, книги, столбці. Види законодавчої та діловодної державних органів управління: указні грамоти, накази, приговори, відписи, чолобитні, доповіді, боярські книги і списки, розрядні книги, приватні розряди, родословні книги. Судово-слідчі матеріали. Діловодні матеріали господарсько-фінансових установ і окремих феодалів. Поширення російської і діловодної документації на українські землі у XVII ст. Місцеве діловодство. Місцеві, платежні, описові книги.

Діловодні матеріали з України у Книзі описів Метрики Коронної. Матеріали з окремих регіонів України: Волині, Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини, Західного Поділля.

Люстрації Руського, Белзького, Подільського воєводств, Львівської та Галицької землі. Інвентарні описи українських староств, що зберігаються в польських архівах.

Розвиток органів державного управління Росії у XVII – I пол. XIX ст. Російський цар і його повноваження. Високий або Правительствующий сенат. Заміна приказів колегіями і департаментами.

Діяльність Малоросійської колегії. Утворення Державної Ради. Ліквідація колегії і утворення Міністерства (1802 р.). Управління містами. Управління губерній. Територіально-адміністративні зміни в Україні в кінці XVII – першій половині XIX ст. Губернські управління, відділи та їх документація. Різновиди законодавчих та діловодних документів органів управління Росії: маніфест, іменні укази, сенатські укази, закони, положення, циркуляри, регламенти, установи, жалувані грамоти.

Документи колегії і міністерства іноземних справ. Законодавчі акти, що регулювали систему освіти. Види діловодних документів XVII – першої половини XIX ст.: протоколи, доповіді, проекти, рапорти, донесення, звіти міністрів і губернаторів, матеріали сенатських ревізій.

Судово-слідчі матеріали XVII – першої половини XIX ст. Селянські скарги і чолобитні.

Документи установ Австрії та місцевих установ західноукраїнських земель. Фонди галицького намісництва, графських і земських судів, доміній та комітетів.

Козацько-старшинські літописи XVII – XVIII ст. Літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. Списки козацьких літописів. Історіографія досліджень.

Статистичні матеріали та статистично-географічні описи. Описи намісництв. Джерелознавство як науковий напрямок XVIII ст. Анкети обстеження. Царський маніфест 1765 р. про Генеральне межування. Проведення межування в Україні. Економіко-географічні та інші описи українських губерній. Статистичні описи і огляди імперії, країв і губерній. Описи Київської і Волинської губерній. Історичні, географічні, статистичні, етнографічні та мистецтвознавчі матеріали описів.

Мандрівні записки мандрівників XVIII – першої половини XIX ст. Мемуарна література.

Матеріали ревізій як джерело до вивчення динаміки чисельного і соціального складу населення у XVIII – першої половини XIX ст. Облікові відомості. Генеральні табельні та окладні книги як узагальнення підсумків ревізій. Відомості фабрик і заводів. Губернські звіти.

Статистичні. Географічні та економіко-топографічні джерела з історії західноукраїнських земель, Францисканська та Йосифінська метрики.

Шематизми греко-католицьких та римо-католицьких єпархій. Географічні, географічно-топонімічні та географічно-статистичні описи Галичини, окремих повітів і замків. Пам'ятні книжки Волинської губернії.

Періодична преса. Специфіка преси як історичного джерела. Основні періодичні видання – газети і журнали. Класифікація преси за періодичністю видання, за територіальною ознакою, за мовою, за професійним та ідейно-політичним спрямуванням.

Огляд розвитку преси в Україні в XVIII – першої половини XIX ст. Українські видання в Харкові, Києві, Одесі, Петербурзі в 30-40-х рр. XIX ст.

“Львівська газета” – перша газета в Україні (1776 р.). Польські періодичні видання у Львові в першій половині XIX ст. Зародження української періодики в Галичині. “Зоря Галицька”, “Дневник русский”, “Слово”, “Правда” та ін.

Історичні твори. “Хроніка” Ф. Сафоновича. “Синопис”, “Краткое описание о козацком малороссийском народе” П. Симоновського, “Летописное повествование о Малой Росии” О. Рігельмана, “История о козаках запорожских” С. Митецького.

Теоретичний аналіз літописної спадщини, матеріалів періодики та мемуарів як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України

Тема 7–8. Джерела з історії України другої половини XIX – на початку XX ст.

Законодавчі акти, документи і матеріали вищих, центральних і місцевих державних органів. Державні буржуазні реформи системи управління в 60-70-х рр. XIX ст. Маніфест 17 жовтня 1905 р. і створення Державної Думи (1906 р.). Загальні риси австрійської системи державного управління до середини XIX ст. Революція 1848 р. і перетворення монархії в дуалістичну державу (1867 р.) та поділ українських земель між Австрією та Угорщиною. Встановлення паралельних структур управління: державної через міністра у справах Галичини, намісника Галичини, старост повітів, вїттів гмін та самоврядної через Галицький та Буковинський крайові сейми, повітові сеймики та гмінні ради. Реформа виборчої системи в 1907 р.

Еволюція системи державного управління та блоки документів з другої половини XIX – початку XX ст. Маніфести, положення, закони, укази, устави, циркуляри.

Документація державних установ: протоколи, стенограми, звітна документація, губернські звіти. Переписка, реєстри, судово-слідча документація.

Статистичні джерела. Значення порівняння статистичних показників.

Державні переписи населення в Австро-Угорщині. Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. Публікація матеріалів по українських губерніях.

Економічна статистика в Росії та Австро-Угорщині. Документи і матеріали політичних партій та громадських організацій.

Політичні партії як явище суспільно-політичного життя України другої половини XIX – XX ст.: РУП, УНП, УДП, УСДРП, РСДРП та інших на західноукраїнських землях. “Самостійна Україна” М. Міхновського та “Україна ірредента” Ю. Бачинського. Документи українських політичних партій з періоду Першої світової війни.

Періодична преса. Розширення періодичних видань українською мовою. Наддніпрянські періодичні видання – “Рада”, “Хлібороб”, “Сніп”, “Дніпрові хвилі” та ін. Західноукраїнські видання – “Діло”, “Буковина”, “Громадський голос”, “Руслан”, “Ілюстрована Україна”.

Мемуари. Спогади членів Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова, П. Куліша. Спогади діячів громад. Спогади народників. Спогади учасників соціал-демократичного руху. Діячі української культури у спогадах сучасників.

Епістолярна спадщина діячів культури та суспільно-політичного руху як історичне джерело.

Теоретичний аналіз мемуарної спадщини як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України.

Тема 9. Джерела новітнього періоду історії України

Законодавчі акти та діловодна документація УНР, Української держави та ЗУНР.

Документи Центральної Ради. Універсали. Звернення і відозви Центральної Ради. Брестський договір між УНР і державами Четвертного Союзу. Ультиматум більшовицького Раднаркому Центральній Раді. Діловодні матеріали Державного секретаріату та місцевих органів Державного управління України в 1917 – 1918 рр. Акти Української держави періоду гетьманського правління. Державотворчі акти Директорії УНР та уряду ЗУНР. Документи Київського Конгресу трудового народу України від 22 січня 1919 р. Акти Злуки.

Матеріали і документи про українські національні збройні сили в 1917 – 1920 рр.: УГА, Січових стрільців Центральної Ради і Директорії та ін. Спогади. Актові документи західноукраїнських державних утворень 1939 – 1941 рр.

Законодавчі акти та діловодна документація радянського періоду та незалежної Української держави. Законодавчі акти РСФСР та їх дія в Україні 1917 – 1922 рр. Дія в Україні законодавчих актів СРСР в 1922 – 1991 рр.

Законодавчі акти УРСР: конституції, декрети, укази, положення, накази, інструкції. Документи планових органів. Нормативні акти та діловодна документація місцевих органів радянської влади. Контрольно-ревізійні органи в системі радянської влади та їх документація.

Документи КПРС та їх директивне значення. Принцип відбору діловодної документації та формування архівних фондів джерел радянського періоду. Відкриті і закриті архівні фонди та доступ до них дослідників.

Джерела з історії українського національного відродження другої половини 80-початку 90-х рр. ХХ ст. Нормативні документи національно-демократичних партій і організацій. Заяви політичних діячів. Репортажі з політичних зборів і мітингів. Преса. Публікації документів.

Державотворче законодавство незалежної України.

Теоретичний аналіз джерел новітнього періоду України у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усьо го	у тому числі					усьог о	у тому числі				
		л	п	Ла б	інд	с.р		Л	п	Ла б	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тематика курсу												
Тема 1. Вступ до курсу “Джерела історії України” 3	15	2	3			10						
Тема 2. Іноземні джерела історії українських земель I тис. до н. е. – I тис. н. е. 3	15	2	3			10						
Тема 3. Джерела періоду Давньоруської держави	15	2	3			10						
Тема 4. Літописи як джерела історії України 3	15	2	3			10						
Тема 5. Мемуари як вид історичних джерел з історії України	15	2	3			10						
Тема 6. Періодика як історичне джерело з історії України	15	2	3			10						
Разом	90	12	18			60						

ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Лекція № 1.

Тема: Вступ до курсу «Джерела з історії України»

Мета: ознайомити студентів з місцем джерел з історії України в системі історичного джерелознавства, класифікацією джерел, методикою роботи дослідника, пов'язаної з їхнім пошуком та опрацюванням, а також визначити принципи формування джерельної бази історії України.

План

1. Сучасний стан і напрямки подальшого розвитку історичного джерелознавства.
2. Класифікація історичних джерел.
3. Основні методологічні та методичні принципи джерелознавства.
4. Головні фондосховища історичних джерел в Україні.
5. Формування джерельної бази історії України. Предмет і завдання
6. Навчальні функції історичних документів в закладах середньої освіти.

Вступ. Українське джерелознавство звільняється від ідеологічних нашарувань партійно-класового підходу до відбору, використання та інтерпретації джерел, їх фальсифікацій та спотворень. Відроджуючи національні джерелознавчі традиції, українські історики дедалі ширше опановують досвід зарубіжного джерелознавства, впроваджують нові підходи до пошуку, збирання, систематизації та використання джерел. Стає нормою видання історичних праць, в яких передбачається не тільки виклад конкретно-історичного та аналітичного матеріалу, а й публікація опрацьованих джерел у вигляді додатків. Така практика значно підвищує науковий рівень праць,

аргументованість їхніх положень і висновків, що викликає більший інтерес у читачів.

Зміст лекції

Сьогодні розроблено Всеукраїнську програму археографічних досліджень, видань документів, матеріалів до історії України, унікальних історичних пам'яток, хрестоматій з різних розділів історії, тематичних документальних збірників. Тільки за останні п'ять років вийшли друком збірники документів, присвячені голодоморам 20-х, 30-х і 40-х років ХХ ст. в Україні, організованих тоталітарним режимом, Чорнобильській катастрофі 1986 р., масовим репресіям тощо. Великий резонанс викликали збірники документів про Українську Центральну Раду, український рух опору та ін. Ряд тематичних документальних збірників уклав проф. В. Сергійчук. Серед останніх визначних документальних публікацій заслуговують уваги видання універсалів Богдана Хмельницького із започаткованої багатотомної серії «Універсали українських гетьманів», а також матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

На сторінках історичної періодики обговорюються актуальні питання теорії і практики джерелознавства, його предмета, структури, місця у системі спеціальних галузей історичної науки, ролі спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу в підвищенні інформаційного потенціалу історичних джерел.

Помітною подією розвитку теорії вітчизняного джерелознавства став вихід у світ згаданого довідника «Джерелознавство історії України», в якому подаються сучасні визначення основних понять і термінів джерелознавства, вміщені короткі характеристики найважливіших джерел з української історії та біографії видатних українських джерелознавців, аналізується їх доробок у цій галузі. В підготовці довідника брали участь близько 30 провідних істориків України під керівництвом професора М. Варшавчика. Серед них доктори наук, професори різних вузів України – Я. Калакура, М. Ковальський, П. Шморгун, Ю. Мицик, С. Макарчук, Л. Дубровіна, Б. Корольов, І. Войцехівська та ін. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки

Національного університету імені Тараса Шевченка спільно з науковцями інших вузів та наукових установ систематично проводить джерелознавчі та архівознавчі читання, на яких особлива увага приділяється питанням теорії і методики критики джерел, їх типології та класифікації. Відбувається пошук шляхів і прийомів оптимізації інформативної віддачі джерел, їх раціонального використання, застосування сучасних технічних засобів, інформаційних технологій та ЕОМ у джерелознавстві.

Плідно працюють історики-джерелознавці Львівського, Прикарпатського, Дніпропетровського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Ужгородського та інших університетів, Інститутів історії України, української археографії і джерелознавства НАН України та інших навчальних і наукових закладів.

Історичне джерелознавство займає винятково важливе місце і відіграє дедалі більшу роль у професійній підготовці істориків. Важко уявити собі образ модерного історика, який не опанував теорію і практику пошуку, виявлення, пізнання, аналізу й використання джерел як у науково-дослідній, так і в педагогічній діяльності, не оволодів сучасними методами опрацювання джерел, здобування джерельної інформації, перевірки її достовірності.

Сучасна концепція вищої історичної освіти в Україні спирається на світову і національну традиції, що передбачає вивчення самостійного нормативного курсу "Історичне джерелознавство", ряду спеціальних курсів з джерельної бази української, зарубіжної та всесвітньої історії, а також спеціальних історичних дисциплін: палеографії, геральдики, сфрагістики, нумізматики, ономастики та ін.

2. Класифікація документів – одна з найскладніших теоретичних і прикладних проблем дисциплін історико-джерелознавчого циклу. Історичні джерела як такі мають вельми неоднорідну природу. Тому в джерелознавстві давно фігурують найрізноманітніші схеми класифікації історичних джерел. Безумовно, всі вони пов'язані з визначеннями історичного джерела і багато в чому залежать від останніх. У цілому можна виділити кілька схем класифікації:

1. Класифікація за метою створення. Запропонована німецьким вченим І. Дройзенем. Відповідно до неї джерела ділилися на: ненавмисні (залишки, що відображають факти безпосередньо), навмисні (свідoctва) та змішані (пам'ятники).
2. Класифікація за ступенем близькості джерела до історичного факту, введена Е. Бернгеймом в 1889 році. Історичні джерела поділяються на залишки і традицію. Це розділення джерел, а відповідно і джерелознавчого аналізу (для традиції необхідні і зовнішня, і внутрішня критики, для залишків – досить зовнішньої), було досить широко поширене в джерелознавстві.
3. Класифікація джерел по носію відома за працями Е. Фрімена, який розділив джерела на: речові (пам'ятники), письмові (документи) і словесні (розповіді). У дещо видозміненому вигляді ця система увійшла в практику джерелознавства в радянський період, тут джерела були класифіковані відповідно до способом кодування та зберігання інформації на сім типів.
4. Змішана класифікація за метою створення і носієм (А. Ксенополь): речові (пам'ятники), ненавмисні і усвідомлені (документи).
5. Класифікація К. Ерслева за способом відображення джерелом історичного факту: залишки (людей і природні), вироби, вироблені людьми, факти сучасного життя, дають уявлення про події минулого.
6. Класифікація А. С. Лаппо-Данилевського: джерела, що зображують історичне явище, і джерела, що відображають явище». Завдяки першим можливо безпосереднє сприйняття події, дані друге вимагають «розшифровки».
7. У радянському джерелознавстві затвердилася класифікація джерел за т. зв. «Соціально-економічним формаціям» відповідно до марксистсько-ленінської схемою історичного розвитку.
8. Джерела можуть бути розділені також за видами: літописи, акти, мемуари, періодична преса і т. д.

Типологічна класифікація історичних джерел

Типи історичних джерел – групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками. У типологічній класифікації головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом.

Виділяють такі типи джерел: а) речові; б) словесні (вербальні); в) зображальні; г) звукові (фонічні); д) поведінкові. Враховуючи специфіку кодування інформації ряд дослідників виділяє як окремий тип джерел кіновідеофотодокументи.

РІЗНОВИДИ КЛАСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ТИПОЛОГІЯ	ТИПИ ДЖЕРЕЛ
За способом кодування і відтворення інформації	Речові
	Словесні (усні та писемні)
	Зображальні
	Звукові (фонічні)
	Поведінкові
	Конвенціональні
За змістом	Соціально-економічні
	Правничі
	Культурологічні
	Релігійні
	Політичні
За походженням	Особові
	Колективні
	За фондоутворювачем та ін.
За географічно-хронологічною ознакою	Історичні епохи, періоди
	Регіони, країни тощо
	Будівлі

За формою	Літописи
	Картини
	Кінофільми та ін.

Видова класифікація історичних джерел

Що ж стосується досліджень суто джерелознавчого характеру, вивчення тих чи інших проблем історії, сфер суспільного розвитку, то історики застосовують у таких випадках інші класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми прийнято називати родовими, або видовими. *Рід* – це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню. Родовою ознакою джерела є внутрішні форма, структура, спосіб зв'язку елементів його змісту. Отже, рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, яка зумовлюється призначенням джерела на етапі його створення. Виявлення і визначення родових ознак джерел, що відбивають певні закономірності їх створення, є неодмінною умовою відбору найбільш ефективних прийомів і методів вивчення джерел.

У рамках кожного типу джерел можна виділити кілька родів. Своєю чергою, рід джерел ділиться на *види*.

3. Основні методологічні та методичні принципи джерелознавства

Методологія (від грецьк. *methodos* – шлях дослідження чи пізнання; *logos* – вчення) – це, по-перше – систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети.

Методика джерелознавства – це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Серед найважливіших принципів методології джерелознавства можна виділити такі: принцип наукового дослідження джерел, конкретно-історичного підходу об'єктивності, всебічності і цілісності джерела, або групи джерел, комплексу.

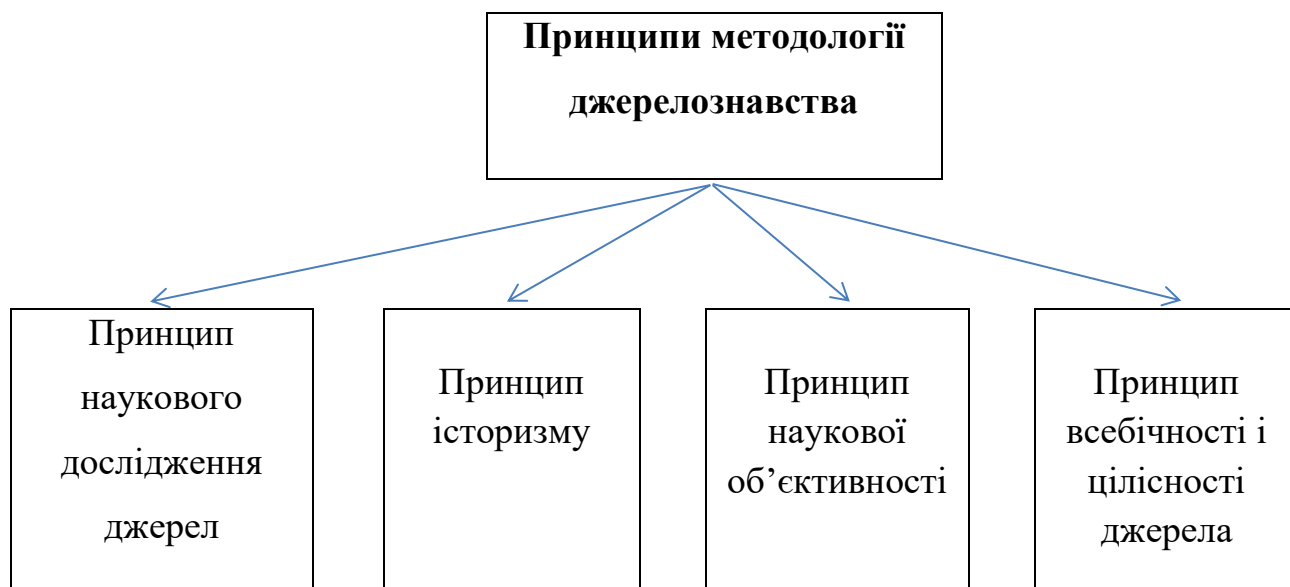
Передусім це *принцип наукового дослідження джерел*. Він передбачає, що дослідники розглядають методологію джерелознавства як синтез загальної наукової методології, методології історичної науки, а також специфічних принципів та методів історичного джерелознавства.

Принцип конкретно-історичного підходу, або історизму, вимагає від дослідника постійно враховувати конкретно-історичні умови появи джерела, його подальшої долі, з'ясування специфіки до джерельної субстанції пам'ятки, її первинних соціальних функцій. Дослідити джерело з погляду історизму означає виявити його генетичні корені, історію та спонукальні мотиви його створення, масштаби їхнього впливу на характер і зміст джерела. Іншими словами, дотримання принципу історизму дає можливість відповісти на класичну тріаду: коли і як виникло джерело; які етапи свого розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; чим стало це джерело сьогодні.

Історики, які визнають об'єктивність історичної реальності й можливість здобуття об'єктивних історичних знань про неї, використовують *принцип наукової об'єктивності*.

Принцип об'єктивності в історичному джерелознавстві виступає як гарант здобуття об'єктивної, правдивої, достовірної джерельної інформації. Він зобов'язує історика сприймати джерело як об'єктивну реальність і відкриває можливість виявити за допомогою джерелознавчої критики об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, отримати в кінцевому рахунку достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень.

З принципом об'єктивності тісно пов'язаний *принцип всебічності і цілісності джерела* або групи джерел чи джерельних комплексів. Він застерігає дослідника від упередженого ставлення до джерел, від будь-якої однобічності і суб'єктивізму в оцінці джерела, в передачі його змісту, уникнення неточностей і перекручень. Практика історичних досліджень знає чимало прикладів, коли до уваги береться не весь документ або їх група, а тільки та частина, яка необхідна для підтвердження заздалегідь висунутої автором концепції.

Система методів, яка використовується в джерелознавстві є ієрархічною. Це означає, що за ступенем універсальності їх можна розділити на чотири групи.

Перша група – загальнонаукові методи. Насамперед – історичний та логічний з властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз і синтез здійснюється як на рівні окремих джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремих джерел кожне спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. Аналіз і синтез застосовують до джерела й до комплексу джерел як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості.

Друга група – міждисциплінарні (міжнаукові) методи, властиві ряду наук. Вони, як правило, складаються у рамках інших наук, і згодом виявляються їх евристичні можливості, зокрема, математична статистика, статистика,

методи соціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, кримінальні та ін. Деякі з цих методів настільки сильно увійшли до історичної науки, що на їх основі склалися спеціальні історичні дисципліни.

Третя група – загальноісторичні методи. Це методи, які властиві історичному пізнанню в цілому. До них ми відносимо:

— Описовий метод.

— Порівняльно-історичний метод. (Л.Г.Мельник запропонував називати його історико-ситуативним методом). Відноситься власне до історичних методів. Він ґрунтується на подібності та типовості процесів та явищ. Саме цей метод дозволяє виділити одиничне та загальне, на окремих етапах розвитку.

— Ретроспективний метод. Метод передбачає вивчення елементів старого, того, що збереглося до наших днів для реконструкції явищ, що відбувалися у минулому. Тобто це метод, який передбачає конструювання окремих процесів на основі історичних залишків (традицій та тощо).

— Синхроністичний метод. Він передбачає дослідження різних подій і явищ, які відбувалися у різних місцях (країнах, регіонах) одночасно. Застосування цього методу дає можливість історичному досліднику виділити як загальне, так і відмінне, особливе у подіях, що відбуваються водночас у економічному, соціальному, політичному та культурному житті. Для розгляду явищ та подій у динаміці застосовується хронологічний метод.

— Хронологічний метод. Він дає можливість розглядати явища та події у часовій послідовності, у постійному русі, у змінах. Цей метод застосовується для складання хронік подій, які пов'язані один з одним як тематично так і генетично. Але треба враховувати, що відбір фактів для хроніки здійснюється доволі суб'єктивно і залежить від теми дослідження. Слід сказати, що поєднання синхронного та хронологічного методів забезпечує проблемно-хронологічне дослідження.

— Діахронічний метод (або його ще називають метод періодизації). Цей метод передбачає виділення якісні зміни у ході розвитку явища, яке досліджується.

– Метод актуалізації . Цей метод дає можливість використовувати історичні знання, результати і висновки дослідження для практичної діяльності у відповідній галузі. Цей метод дає можливість висувати наукові прогнози, а також практичні рекомендації на основі уроків історії.

Четверта група. Специфічно джерелознавчі методи. До них відносяться методи:

- евристичного виявлення історичних джерел;
- відбору історичних джерел;
- класифікації та формування їх комплексів;
- атрибуції історичних джерел;
- встановлення походження;
- текстологічного й герменевтичного вивчення;
- перехресного співставлення джерел;
- підвищення інформаційного потенціалу.
- критика аналітична;
- критика логічна;
- критика синтетична;
- критика фактична

4. Головні фондосховища історичних джерел в Україні

Місцем зберігання рукописних джерел є архіви та рукописні фонди наукових бібліотек. Систему архівів України становлять центральні державні архіви областей.

У м. Києві та інших містах є такі центральні архіви України:

Центральний державний архів вищих органів влади й управління України. В ньому зберігаються документи, що відклалися за радянського часу і в роки незалежності України. Поряд з матеріалами, які висвітлюють діяльність

центральної влади, знаходяться багато документів з різних місць – звіти, інформації, листи, скарги, пропозиції, матеріали комісій та ін.

Центральний державний архів громадських об'єднань України сформований на основі джерел, що за радянського часу відкладалися в Партійному архіві при ЦК Компартії України. В наш час до архіву надходять документи від політичних партій і громадських організацій.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Це фондосховище історичних джерел, які формувалися з найдавніших часів до ХХ ст. Зберігаються документи від литовського часу, з доби Козацької держави, з наступних періодів аж до 1917 р.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Найдавніші оригінальні пам'ятки з ХІІІ ст. Документи з усіх регіонів України, але найбільше – з Галичини, Поділля, Волині.

Є також спеціалізовані центральні архіви:

Центральний державний кінофотоархів.

Центральний державний науково-технічний архів України, що знаходиться в Харкові.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва.

У Києві діє Центральна лабораторія мікрофотокопіювання і реставрації документів центральних державних архівів України (вул. Солом'янська, 24).

Державні архіви в областях мають назви: Державним архів Львівської області, Державний архів Волинської області, Державний архів Черкаської області та ін. В Криму – Державний архів автономної республіки Крим. У Києві – Державний архів м. Києва, в Севастополі – Державний архів м. Севастополя.

В деяких областях поряд з державними архівами, що знаходяться в обласних центрах, є ще філіали в певних містах, зокрема, філіали держархіву Житомирської області в Бердичеві; держархіву Закарпатської області в Береговому і Мукачевому; держархіву Одеської області в Ізмаїлі; держархіву Хмельницької області в Кам'янці-Подільському; держархіву Чернігівської області у Ніжині та Прилуках.

Великі блоки джерел з історії України містяться в архівах Росії та Польщі, а також інших країнах.

5. Формування джерельної бази історії України. Предмет і завдання

Джерело з історії України – це будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер.

Джерело з історії України має ті ж властивості, що й будь-яке інше історичне джерело. До опрацювання джерельного комплексу з історії України застосовуються загальні принципи джерелознавчої критики та класифікаційні ознаки джерел, оскільки джерельна база історії України складається з джерел усіх типів, видів та різновидів.

Наступною важливою теоретичною проблемою джерелознавства історії України є з'ясування його предмета і завдань.

Предметом джерелознавства історії України виступають закономірності утворення та функціонування джерел з історії України, формування її джерельної бази, встановлення взаємозв'язків та взаємовпливів окремих видів джерел, їхніх пізнавальних функцій та міри інформативності у процесі наукового дослідження проблем, розвитку джерелознавства історії України в системі українознавчих наук.

З предмета джерелознавства історії України випливають його основні *завдання*:

Історичне джерело може дати лише відносне знання про історичне минуле необхідно користуватися комплексом джерел. Тому дослідження, як правило, базується не на одному документі, а на їх сукупності. Сукупність джерел усіх типів, родів і видів, на які спирається дослідження, становить *джерельну базу*.

Розрізняють первісну (або початкову) джерельну базу та реальну.

- А) *Первісна* формується в ході подій, що відображені в джерелі.
- б) *Реальна джерельна база* – джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

Реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи: 1) актуалізована джерельна база, тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях; 2) потенційна джерельна база, що реально існує, але невідома історикам. Вона може бути виявленою, дослідженою і оприлюдненою. Реальна база неухильно збагачується в результаті пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Ідеться про величезний масив сучасної інформації, документообігу, періодичної преси, службового і приватного листування, кінофотофоновідеодокументів, мемуарів та спогадів, матеріалів конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у *хронологічному вимірі* охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів, а в *географічних межах* включає як етнічні землі, на яких безпосередньо формувався український етнос, так і країни, в яких проживали чи проживають українці, в яких зберігаються документальні та інші пам'ятки з історії України. При цьому слід мати на увазі, що історія України це не лише історія українців, а й тих етнічних груп і народів, які мешкали або мешкають на її території. Це означає, що до джерельної бази історії України відноситься увесь комплекс історичних джерел, що містять будь-які відомості як про українців, так і про етнічних поляків, євреїв, росіян, німців, кримських татар, греків, болгар, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп, які з найдавніших часів проживають на українських землях.

6. Україна увійшла в ХХІ століття як держава, що переживає фундаментальні перетворення в усіх галузях суспільного життя: в економічній, політичній, соціальній та культурній. Докорінно змінюються уявлення української спільноти щодо ролі кожного її члена у цих процесах. Постає питання про формування особистості в нових історичних умовах буття. Неабияку роль у вирішенні даної проблеми відіграє шкільна освіта. Вона як невід'ємна частина суспільної організації також переживає добу перетворень та докорінного

реформування. Нова система навчання та виховання молоді має бути водночас національною, інтернаціональною і будуватися на гуманістичних ідеях. В таких умовах для вчителя стає важливим не розгубитися, не відштовхнути в забуття досвід минулих поколінь педагогів. Завдання полягає якраз у тому, щоб гармонійно інтегрувати його в сучасну систему освіти, що тільки формується. Попри всі дискусії та суперечки серед дослідників в освітянській галузі, як і раніше, залишається незмінною триєдина мета шкільної освіти - освітня, розвиваюча, виховна. Але на сучасному реформаційному етапі ці складові набувають нового змісту, нових концептуальних засад. Сучасна шкільна освіта, повернувшись обличчям до учня, прагне, в першу чергу, побудови особистісного світу знань, бо саме він приведе молоду людину в майбутньому до творчої самореалізації в суспільстві. Слід зазначити, що знання в такому контексті не є простим засвоєнням інформації, а виступає засобом для набуття необхідної компетентності, містком для продовження навчання та поштовхом до самоосвіти. Тому мета історії як навчального предмету полягає передусім у формуванні історичних знань та розвитку історичного мислення учнів; виробленні у них навичок самоосвіти прагнення й уміння орієнтуватися в інтелектуальному полі суспільства; вихованні учнів як свідомих та активних громадян. Школярі мають розуміти природу і сутність наукових історичних знань, критично сприймати інтерпретації історичного процесу, бути здатними дати його власне бачення та аргументоване тлумачення. Як відомо, історичні знання формуються передусім завдяки інформації, яку надають історичні документи. Тому висунуті завдання в умовах реформування історичної освіти неможливо виконати без розробки сучасних методичних засобів використання писемних історичних джерел. На заваді успішному досягненню цієї мети у шкільному курсі історії України, стоять такі проблеми: по-перше, на шляху реформування знаходяться не тільки шкільна історична освіта, а й українська історична наука; по-друге, не закінчено процес оновлення й опанування дослідниками не доступної раніше джерельної бази з історії України; по-третє, нова джерельна база залучається до процесу навчання доволі повільно та без

урахування 4 інноваційних методичних технологій, що впроваджуються у систему освіти в сучасну добу; по-четверте, педагогічні спостереження свідчать, що у практиці загальноосвітньої школи загострюються протиріччя між творчою природою пізнавальної діяльності учнів і репродуктивним характером процесу навчання. Тому завдання побудови навчального процесу на уроках історії України згідно з принципами багатопланового, систематизованого, цілеспрямованого використання історичних документів є особливо актуальним. Відповідно до цього актуалізується питання систематизації методичних прийомів використання історичних писемних джерел знань згідно з оновленим змістом історичної освіти в школах України. Досвід роботи в школі переконує, що особливо важливим є окреслене завдання у роботі з старшокласниками, адже саме для цієї категорії школярів вміння використовувати різні історичні писемні джерела є перевіркою на зрілість та досконалість їх розумових здібностей, зокрема вміння аналізувати, порівнювати, критикувати, узагальнювати, що формує схильність до теоретизування

Висновки. Таким чином, поняття історичного джерела з історії України, джерельної інформації, джерельної бази посідають важливе місце в теорії джерелознавства та історичної науки в цілому. Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз джерельної бази конкретної проблеми, що є предметом курсової, бакалаврської, дипломної, магістерської чи дисертаційної роботи тощо. Незалежно від їхнього обсягу і мети, кожен історик має дотримуватися принципу всебічного дослідження джерельної бази обраної проблеми.

Питання для самопідготовки

1. Що таке класифікація джерел?
2. Чим відрізняється класифікація від систематизації джерел?
3. Що означає "класифікаційна ознака" джерела? Вкажіть на споріднені ознаки речових і зображальних джерел. Чим відрізняються джерела цих типів?

4. Що розуміють під класифікаційною схемою?
5. Назвіть найбільш поширені класифікаційні схеми і вкажіть на їх прикладне значення.
6. Які чинники мають вирішальне значення для вибору оптимальної схеми класифікації джерел?
7. Що ви розумієте під методикою джерелознавства?
8. Назвіть групи методів, що застосовуються в джерелознавстві.
9. Поясніть, у чому залежить методика джерелознавства від методології історичної науки.
10. Охарактеризуйте основні етапи розвитку методики джерелознавства в Україні.

Лекція 2.

Тема: Іноземні письмові джерела з історії українських земель

I тис. до н.е. – I тис. н.е.

Мета: ознайомити студентів зі свідченнями іноземних авторів I тис. до н.е. – I тис. н.е. про сучасні українські землі, а саме відомостями з античних творів, пам'ятками візантійських, європейських та арабських авторів.

План

1. Давньогрецькі і давньоримські пам'ятки про історію українських земель.
2. Візантійські автори VI – X ст. про Україну.
3. Відомості про Русь у європейських авторів IX – XI ст.
4. Згадки про слов'ян і Русь у творах арабських авторів.

Практичне завдання: Навчально-методичний комплекс для використання в школі.

Вступ. Для історичної науки стало традицією уважно вивчати писемні пам'ятки. Завдяки праці попередніх поколінь дослідників сучасний історик користується майже всіма творами авторів, які описували чи згадували наші землі. Ці твори вже у XIX, а також у XX ст. перекладені російською мовою. Переклади українською почали активно проводитись лише тепер, в умовах незалежної України. Зважаючи на їхнє вагоме значення для вивчення давньої

історії України, визріває необхідність аналізувати відомості з античних творів, пам'ятки візантійських, європейських та арабських авторів.

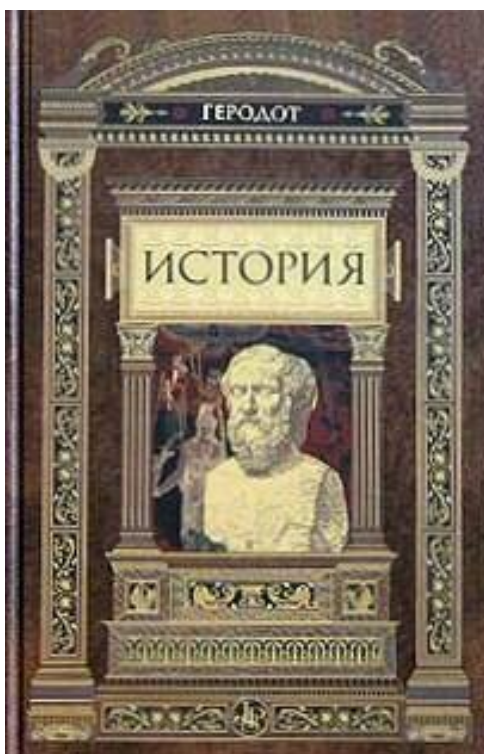
Зміст лекції

1. Серед давньогрецьких авторів, які залишили відомості про українські землі та про народи, котрі їх заселяли, виділяється *Геродот*, автор «Історії греко-перських воєн», або, як ще називають цю працю, просто «Історія». Це єдиний автор, який стосовно свого часу подав комплексну картину природи, населення, господарства, побуту і культури Північного Причорномор'я від Істри (Дунаю) на заході і Танаїса (Дону) на сході. В інших античних авторів (Гіппократ, Діодор Сіцилійський, Страбон, Пліній Старший, Птолемей) знаходимо або ж описи подій, або ж окремих аспектів життя племен, розселених на території сучасної України і суміжних земель. Отже, відомості античних авторів, зрозуміло, не відтворюють неперервності історичного процесу на наших землях і можуть служити лише певним орієнтиром того процесу. Тільки в комплексі з археологічними джерелами, речовими пам'ятками, відкритими внаслідок археологічних досліджень, у комплексі з епіграфічними, лінгвістичними, етнографічними та іншими джерелами сучасний історик має змогу реконструювати давнє минуле.

Щодо інших авторів, то ми маємо змогу користуватися їхніми творами в російському чи польському перекладах або ж оглядовими працями українських авторів на зразок книжки «Чужинці про Україну» В. Січинського. Щоправда, ця книга містить лише описи періоду після IX ст. н.е.

Але повернімося до Геродота. Він народився у Галікарнасі (Мала Азія) між 490-480 рр. до н.е., помер між 430-424 р. н. е, Син багатого рабовласника. Брав участь у боротьбі проти тиранії, але змушений був залишити батьківщину. Жив на Самоа, в Афінах, Фурії (південна Італія). Подорожував по містах Малої Азії, був у Єгипті, Вавилонії, Фінікії, Сирії, Західному Причорномор'ї, Ольвії, Його праця «Історія» – перша широка історична оповідь про держави і народи. В центрі уваги – докладний опис греко-перських воєн від Іонійського повстання 500–493 рр. до н.е. і до здобуття афінянами в 478 р. до н.е. Особливість методу Геродота – критичне ставлення до різних оповідей і переказів. Можливо, через це вже у давнину його називали «батьком історії».

Джерелом до історії Північного Причорномор'я є саме книга *четверта – Мельпомена*. Зрозуміло що і в цій книзі у центрі уваги Геродота – опис ходу воєнних дій між перськими військами царя Дарія і скіфами та їх союзниками.

Автор описує, що аж коли військо Дарія опинилося у великій скруті, скіфські царі послали йому дари птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Один з наближених Дарія Гобрій так розшифрував дари: «Якщо, перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, ні мишами і не сховаєтеся в землю, ні жабами і не пострибаєте в болота, ви не повернетесь додому, все погублять оці стріли».

І все-таки, на нашу думку, найбільша цінність Геродотового опису Скіфії полягає не в розповіді про воєнні дії, а в зображенні географії, природи і населення краю, культури та звичаїв різних народів. І хоч у тексті історика багато явищ описано на основі приблизних розповідей, іноді чуток і легенд чи забобонів, він є, тим не менше, зрізом знань епохи, унікальним у своєму роді.

Важко утриматись від поширеного цитування твору. Наприклад, *про природу* краю: «Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирл, а потім Тірас, Гіпаній, Борисфен». А про Дніпро історик написав, що Борисфен найбільша після Істри, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі серед всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну нішу ріку. Навколо Борисфена «найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак» і вода в ньому дуже чиста, порівняно з іншими – з каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі».

Про народи, які були сусідами Скіфії, Геродот подає такі відомості: «Від гавані борисфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії) від неї і далі перший, котрий можна зустріти – *це калліпід*, які є напівелліни і напівскіфи, над ними є інший народ, що називається *алазонами*. Вони і калліпіді мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють та споживають пшеницю, цибулю, часник і просо. Над алізонами живуть *скіфи орачі*, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі живуть

неври, а на північ від неврів, наскільки я знаю, є *незалюднена країна*. Оці народи живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від Борисфена. Про інших сусідів скіфів розповідається також в тому місці, де йдеться про війну з Дарієм.

Дуже цікава розповідь Геродота про походження мови савроматів (сарматів). Йдеться про те, що савроматські амазонки взяли для себе за чоловіків молодих скіфів пішли з ними на схід Танаїса, навчилися від них скіфської мови, але недосконало. Через це савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не вивчили її як слід.

Найцікавіших, хоч не раз і малоюмовірних, дивовижних розповідей залишив Геродот про культуру і звичаї скіфів: про їх богів, головню грецького походження, – Гестію, Зевса, Гею, Аполлона, Афродіту, Уранію та інших ЗІ зміненими скіфськими іменами, про особливе пошанування бога *Арея*, на честь якого будують священні споруди «в центрі області кожного народу», про мечі, що є символом Арея і встромлюються в культові купи хмизу, над якими приносять в жертву коней, овець, одного із сотні взятих у полон ворогів. Дуже детально розповідається, як приносили в жертву людей, про звичаї на війні. Скіф пив кров із першого ворога», котрого вбивав, а голови вбитих ворогів приносив своєму цареві. Із шкір забитих людей робили вжиткові речі, а з черепів – чаші. Поширеним сюжетом зображено спосіб похорону царів, справляння поминок через рік після їх смерті.

З інтересом читаються оповіді про скіфські лазні, гігієну скіфських жінок, які маззю з кипарисової та кедрової деревини та ладану змащували тіло й обличчя. «І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою».

Геродот наголошує на ворожому ставленні скіфів до чужих свят, обрядів і звичаїв. Коли хтось намагався переймати або наслідувати ці звичаї, його вбивали, навіть якщо такі наслідувачі були царями. Так цар Савлій убив брата Анахарсія, так з царя був скинутий, а потім убитий цар Скіл та ін.

Незважаючи на численні очевидні вигадки, «Історія» Геродота, безумовно, є надзвичайно багатим джерелом вивчення епохи. І професійний історик порівняно легко може відбирати в ній зерна істини з вигадок, легенд і забобонів, зумовлених рівнем загальних знань V ст. до н.е.

Пізніші часи з історії Скіфії частково відображені у праці Гіппократа (460-377 рр. до н.е.) «Про повітря, воду і місцевості». Гіппократ також був у Скіфії, щоправда, інші народи йому маловідомі. За Гіппократом, скіфи не мали будинків, а жили у повстяних будках, поставлених на чотириколісних чи шестиколісних возах і облаштованих як хати, з двома-трьома відділами. Такий віз тягнуло дві або три пари волів, а в будках сиділи при переїздах жінки з дітьми. Чоловіки ж їхали верхи. Вслід за ними йшли отари овець, корови і коні. На одному місці скіфи перебували, поки їхній худобі вистачало паші, потім переходили на інше місце.

Цінні відомості з історії Боспорського царства містяться у «Історичній Бібліотеці» Діадора Сіцилійського (I ст. до н.е.). Твір складається з 40 книг, збереглися 1-5.11-20.

Чимало цікавого матеріалу про Північне Причорномор'я навів Страбон (64 р. до н.е. – 23(24) р. н.е.) – давньогрецький географ та історик, автор «Географії» в IX книгах, де описано всю відому тоді ойкумену. Перші дві книги методологічні, історіографічні. Про Чорномор'я писав у 4-й главі книги VII. Найбільше є відомостей про Босфор і Херсонес. Серед народів, які проживали на схід від Дніпра, називалися *роксоляни*, а також язиги, царські урги. За Доном – сармати. аорси і сіраки (пізніше Страбон усіх об'єднував назвою «східні скіфи»).

Про слов'ян згадував римський автор *Пліній Старший* (I ст. н.е.). Він називав їх *венедами*, повідомляючи, що вони розселені на схід від Вісли і на північ від Дунаю. Про слов'ян у II ст. н.е. писав у своїй «Географії» давньогрецький автор Клавдій Птолемей. Він називав народи і племена, які населяли Сарматію (Північне Причорномор'я). Птолемей був видатним астрономом, «обгрунтував» геоцентричну систему Всесвіту, що проіснувала як

панівна аж до Коперніка, а також географом. Впровадив систему координат та інші положення,

Питання про орди гуннів відображено в «Історії» Аміана Марцелліна (330-400 рр.) у кн. XVI.

Вагоме місце в історіографії історії Східної Європи займає праця Йордана «Про походження і діяння готів». Йордан був секретарем при дворі готських королів у Італії. Ставився до них з повагою і возвеличував, зокрема, короля Германаріха.

Мабуть, Йордана слід вважати останнім із античних авторів, які писали чи згадували про землі сучасної України і про народи, котрі їх населяли.

2. Системнішими і чіткіше хронологічно прив'язаними до окремих подій та історичних діячів є праці *візантійських та західноєвропейських авторів* від VI до XI ст. У них знаходимо відомості про спосіб життя і побут слов'ян, їх воєнну силу, зв'язки з Руською державою, окремих руських князів – Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира та ін. Найвідомішими авторами є Прокопій із Кессарії, секретар візантійського полководця Велізарія (написав «Історію війни з готами», доведена до 554 р), візантійський імператор Маврикій (582–602 рр.) – автор книги «Стратегікон», патріарх Фотій, який залишив бесіди і послання з другої половини IX ст., імператор Костянтин Багрянородний (905–959 рр.), автор праць «Про управління імперією та про церемонії візантійського двору», візантійський хроніст Лев Диякон, автор «Історії» в десяти книгах про період 959–976 рр.

Прокопій Кессарійський подає відомості про розселення слов'янських відгалужень склавинів і антів, даючи їм дуже виважені характеристики. Численні племена антів розмовляють тою ж мовою, що і склавини. Склавиною І антами не править один муж, але з давніх часів вони живуть так, що порядкує громада, і тому всі справи, чи щасливі чи лихі, ідуть до громади Єдиного бога, що насилає блискавку – визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму чи в

хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть жертви богу, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тільки жертвою врятували собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного, змінюючи часто свої житла. Вступаючи в битву ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають.

Із промов і повчань Фотія дізнаємося про етнічні риси русів, про деякі конкретні події, що мали місце у відносинах між Візантією і Руссю. Є опис маловідомого походу русів на Візантію 860 р., опис спроби хрещення русів у 867 р. та інших подій. В одному з повчань Фотій так характеризував русів: «Нарід дикий і суворий, без страху все руйнує, все нищить Нарід неславний, нарід, якого й не рахували, нарід, що ставили його нарівні з рабами, невідомий – та здобув ім'я, незначний – та став славним зневажений і бідний – та дійшов високого становища й незчисленного багатства, нарід, що так сильно і нагло ринув на наш край».

3. Конкретно історичні події знайшли відображення у працях Костянтина Порфирородного (Багрянородного), зокрема описано приїзд до Константинополя в 957 р. княгині Ольги. Розділ IX у книзі К. Порфирородного називається «Про русів, як ідуть вони човнами з Руси до Константинополя (Царграду)».

Лев Діакон залишив унікальний опис князя Святослава Ігоревича, зокрема, його зовнішній вигляд «Середнього зросту, не занадто високий але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід, шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований, здавався якимсь понурим і диким, в однім усі висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на ньому була біла, нічим не різнилася від інших, окрім чистоти». Цікаво зазначити, що слова Святослава, які він виголосив перед своєю дружиною, переказані Левом

Діаконом, дуже перегукуються зі словами, які навів автор «Повісті минулих літ».

Лев Діакон так передав слова Святослава: «У нас нема звички спасатись втечею у вітчизну, але або жити переможцями або, здійснивши знамениті подвиги, померти зі славою. У «Повісті минулих літ» ця про мова передана в редакції «Не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає».

Одним із перших європейських мандрівників, що описали свою подорож в Україну, став єпископ Бруно з Кверфурта (народився 976 р.). Він був висвячений на єпископа з місійною метою проповідувати християнство серед печенігів. Десь до 1008 р. їхав до печенігів через Київ, де зустрівся з Володимиром Великим і користувався його щирою прихильністю. Повернувшись на батьківщину, Бруно написав про все цісарю Генріху II. Подаємо фрагмент із листа, в якому характеризується київський князь: «Князь русів (русорум), великий і багатий володар, що проти моєї волі задержав мене місяць у себе, – ніби я хочу себе своїм наміром занапастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірному народу, де не здобуду їхнім душам жадної користі, а тільки смерть (собі), та ще й найлютішу. Коли ж не зміг він (переконати), та ще якесь видіння про мене його грішного налякало, – з військом проводжали мене два дні до останнього кордону своєї держави, яку він задля ворожих нападів звідусіль оточив дуже міцною і довгою огорожею (частоколом). Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він зі своєю старшиною йшов за нами і так вийшли ми за браму».

Чимало місця відведено опису Києва та України у «Книгах хронік» («8 книг хроні») Тітмара, єпископа Мерзебурзького. Про події в Україні 1017 р. він писав зі слів німецьких добровольців з війська польського короля Болеслава, що допомагав князю Святополку закріпитися в Києві

Збереглося чимало подробиць про князя Володимира, в тому числі про гріхи його молодості. Розповідається про його поховання в Десятинній церкві. Напевно, неточні, але все-таки цікаві факти подані про Київ. «Місто Хитаву

дуже сильне, вороги педенсі (печеніги) знесилоють частими нападами з намови Болеслава, і зруйновано його великою пожежею. В помочі згаданому князю (Святополку) було з нашого боку 300, угрів 500, а з печенігів 1000 людей.

У великім цім місті, столиці королівства, є більше 400 церков, 18 ринків, люду незчисленна сила, а він, як і весь цей край, боровся з дуже шкідливими для них печенігами та іншими (ворогами).

З пізнішого часу є свідчення про Україну Карпіні, папського легата до Монголи (з 1246 р.), Вільгельма Рубрука (Рубруквиса), посла французького короля Людвіка IX до татарської орди, котрий вертався півднем України у 1252 р., Конрада Кібурга, начальника шпиталів Тевтонського ордену, що перебував у Литві 1397 р. і описав це у «Деннику посольства до Великого князівства Литовського Витовта». Зрозуміло, порівняно з блоками історичної інформації, наявними в давньому українському літописанні, відомості іноземців дуже фрагментарні. Однак їх теж слід враховувати при вивченні тієї епохи

4. Серед *арабських авторів IX–X ст.*, які залишили ті чи інші згадки та описи про Україну, називають Ібн-Хордадбега, Аль Джайхані, Ібн-Фадлзна, Аль-Масуді, Ібн-Джаста, Ібн-Хаукаля, Ібн-Якубі та ін. Точної історичної інформації, прив'язаної до певної хронології, конкретної території, тим паче, до історичних осіб, у арабських авторів дуже мало.

Інші відомості дуже загальні про слов'ян і русів. При цьому важко зрозуміти, чи арабські автори мають на увазі два народи, чи руси розглядаються як один із слов'янських народів Так, Ібн-Хордадбег пише, що руси – «з племені слов'ян», Аль-Масуді повідомляв, що «руси складають численні народи, які поділяються на розрізнені племена». В іншому місці – «поділяються на багато народів і деякі з них християни» (20-50-ті роки X ст.). Але руси згадуються як окремий народ. Пишучи про поган, які проживають у країні хозарського царя, автор наголошує, що «деякі племена з них є слов'яни і русини». Дехто з авторів *протиставляє русів слов'янам*. Наприклад, у праці Ібн-Даста «Книга добрих скарбів» (перша половина X ст.) читаємо: «Щодо Руси, то вона на острові, оточеному озером. Той острів, де живуть вони (руси), має просторінь на три дні

дороги, вкритий лісами, болотами, нездоровий і такий вогкий», що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо так пересякнутий водою. Вони мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на слов'ян, приїзять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван і Булгар і спродують там. Лант не мають, а живуть з того, що привозять в землі слов'ян».

В *Аль-Масуді* є неточні, але правдоподібні відомості про розселення слов'ян: «Поміж більшими і відомими ріками, що впадають в море Понтус, є одна, що називається Танаїс (Дон), котра приходить з півночі. Береги її заселені численним народом слов'янським та іншими народами, заглибленими в північних країнах. Друга з них більших рік є Ялта і Балева, назва, котру має вона також у слов'ян. Вона завширшки більше трьох миль і тече на просторі багатьох днів за Царгородом (Балеву ідентифікують з Дунаєм). На берегах цієї ріки живуть бамджини і марава, народи слов'янські (богемці і марава — ?). Ті самі береги замешкували булгари, коли вони прийняли християнську віру».

В одного з авторів (Адъ-Джанхані, кінець IX – початок X ст.) знаходимо твердження про те, що русини мають три роди: 1) русинів, які мешкають ближче до Булгара, їх володар — у місті Куяб, воно більше від Булгара; 2) русинів Славії; 3) русинів Таїш. Пізніші дослідники ототожнювали Куяб з Києвом, Славію – з Новгородом, а Танію – з Тмутараканню.

На основі арабських авторів неможливо зробити достовірні висновки про слов'ян і русів, за винятком хіба того, що це – великі народи і «замешкують вони великі простори» на північ і захід від Чорного моря. Достатньо суперечливими є також відомості арабів про заняття слов'ян і русів. Єдине, чого одностайно дотримувалися всі арабські автори, – це те, що вони фіксували широкі торговельні зв'язки «сушею і водою» з хозарами, булгарами, румеями та іншими країнами. Згаданий вже Ібн-Хордадбег (60–70 рр. IX ст. – час Аскольда і Діра) писав: «Вони – з племені слов'ян – вивозять футра видри, футра чорних лисиць і мечі з далеких кінців Слов'янщини до Руського моря, і цісар Рума бере з них десятину. А коли бажають, то їздять на кораблях по річці слов'ян.

Іноді вони привозять свій крам на верблюдах у Багдад. Менше описані заняття слов'ян сільським господарством. Правда, в Ібн-Даста йдеться про те, що слов'яни не мають ані виноградів, ані ріллі, а випасають свині», але «найбільше сіють просо», розводять бджіл, роблять напій із меду. Натомість, Аль-Якубі в «Записках» з 60-х років X ст. писав зовсім інакше: «Взагалі слов'яни – люди сміливі, здатні до походу. Вони замешкують краї, найбагатші оселям і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі». Король їхній «має верхових коней і не вживає іншої страви, крім кобилячого молока». Згадуються музичні інструменти кобзи на вісім струн, гуслі. Є в арабських авторів повідомлення про житло, зокрема про землянки: «У зв'язку з великим холодом у їх країні, кожний викопує собі в землі ніби темницю, до котрої приробляє з дерева гостроверхий дах, подібно до верху християнської церкви, й на той дах накладає землю. В такі пивниці переходять з цілою родиною і, взявши дерева й каміння, запалюють вогонь, розпікають каміння на вогні аж до почервоніння, а як каміння розпечеться до краю – поливають і з того йде пара, що нагріває хату так, аж одягу з себе скидають».

Неоднозначні повідомлення про одяг слов'ян Ібн-Фадлава, який за лишив цікавий опис русів з 20-х років X ст., зазначав, що «Вони руді, не вдягають ані курток, ані свит, але в них мужчини вдягають кису, котрою закручують один бік, а одну руку випускає з-під неї. Кожний з них нерозлучно носить при собі меч, ніж і сокиру». Пише цей автор і про прикраси русів: «На шиї вони мають золоті і срібні ланцюжки. З цього опису дуже неправдоподібною є згадка про кису. Такий одяг носили давні греки. Араб про це чув і приписав, можливо, це русам. Аль-Джайхані, навпаки, наголошував, що в них довгі свити і коротка куртка.

Нестримними є фантазії арабських авторів. Так, Аль-Джайхані пише, що вони не мають зв'язку з чужинцями, коли ж якийсь чужинець «туди поїде, зараз вбивають». Натомість Ібн-Даст повідомляє, що «руси гостей шанують і добре поводяться з чужинцями».

Дуже різні повідомлення про похоронні обряди. В арабських авторів є чимало загадкових повідомлень, що перетворилися в історичні загадки. Аль-Масуді (20–50 ті рр. X ст.) написав про Маджака – короля Валинани як основного серед слов'янських народів у минулому.

Висновки. Таким чином, іноземні письмові джерела з історії українських земель I тис. до н.е. – I тис. н.е., незважаючи на їхню фрагментарність, часто перекручену інформацію, є цікавими для вивчення давньої історії України. Проте історикам слід пам'ятати, що, використовуючи їх, потрібно звертатися до інших джерел та робити порівняльну характеристику подій, явищ та процесів з досліджуваної епохи.

Питання для самопідготовки

1. Яке значення для вивчення історії України мають свідчення іноземців?
2. Кого називають батьком «джерелознавства»?
3. Назвіть античних авторів, які писали про етнічні українські землі.
4. Чому свідчення іноземців про українські землі є фрагментарними?
5. Чи можуть історики при вивченні проблем з історії України користуватися тільки свідченнями іноземців?

Лекція 3.

Тема: Джерела періоду Давньоруської держави

Мета: ознайомити студентів із писемними джерелами давньоруського періоду, а саме законодавчими актами, літературними творами та пам'ятками агіографічної літератури.

План

1. Законодавчі акти давньоруського періоду.
2. Актові матеріали XII – XIV ст.
3. Літературні твори.
4. Твори агіографічної літератури.
5. Історичні документи давньоруського періоду як основа побудови пізнавальних завдань на уроках історії в школі.

Вступ. До актових джерел належать історичні документи, які на час їх створення (складання, написання) призначалися для встановлення тих чи інших правових, регулюючих суспільні відносини норм. В той час такого терміну як акт, актові матеріали на Русі не вживали, хоч слово *aktus* (офіційний документ) було. До XV ст. усі державні та приватні документи, що мали правову регулюючу силу, називалися грамотами та листами.

Зміст лекції

1. До створення писемних правових документів суспільні відносини, а також відносини між окремими людьми регулювалися звичаєвим правом. З часом норми звичаєвого права записувалися, до них додавалися нові норми, поява яких була зумовлена потребами держави. При цьому попередні норми, у тому числі й звичаєві, могли відмінитися або змінюватися.

Найстарішою уставною грамотою, що збереглася у пізніших копіях, є зведення законів усного звичаєвого права “Устав земельний” князя Володимира Святославича, який було прийнято з метою захисту земельної власності, в першу чергу знаті. Цим документом князь жалував певні майнові права Десятинній церкві у м. Києві. В “Уставі” були викладені міри покарання (крім смертної кари) за посягання на чужу власність. Згодом “Устав земельний” ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – “Руської правди”.

З першої половини XI ст. до нас дійшов текст церковного Уставу Ярослава Володимировича. До XIII ст. відноситься Уставна грамота володимир-волинського князя Мстислава Даниловича, що регламентувала розміри та форми повинностей з місцевого населення на користь князя.

Найвидатнішою пам’яткою права Київської Русі є “Руська правда” – кодекс прав, що діяв в Україні-Русі протягом кількох століть. Цей правовий документ дійшов до нас в 106 списках, які прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену. Найдавнішою є Коротка редакція, що складається з Правди Ярослава (правові норми, які стосуються вбивств, тілесних ушкоджень, образ, порушення права власності), Правди Ярославичів (поява спрямованості законодавчих норм на захист феодалного

землеволодіння, скасування кровної помсти, штраф за порушення юридичних норм сплачувався не потерпілому, а до державної скарбниці), Покону вірного (який регулював форми податків, мит чи інших платежів, які повинні були давати певні категорії населення), Уроку мостикам (в якому вказувалася організація побудови мостів і доріг, а також передбачав величину винагородження людей, які будували і доглядали дороги та мости державного призначення).

Коротка «Руська Правда»

Коротка Руська Правда (43 статті) поділяється на 4 частини:

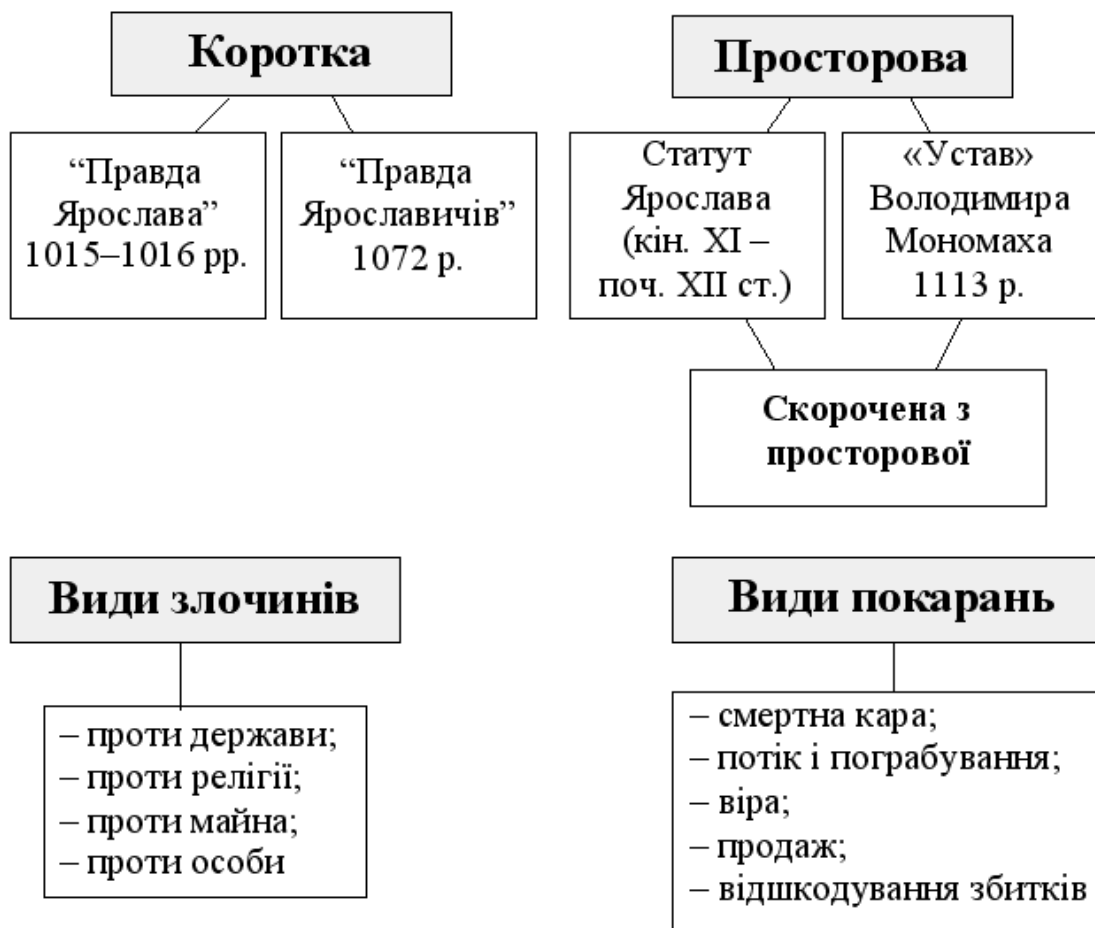
- 1. Правда Ярослава — найстарішу, як її називають дослідники, що не погоджуються з поглядом, що Руську Правду проголосив князь Ярослав Мудрий (В. Сергєєвич, А. Прєсняков, М. Тихоміров); вона охоплює статті від 1 до 18;
- 2. Правда Ярославичів — звана також Уставом Ярославичів (статті 19 — 41);
- 3. Покон вірний — встановлює оплати вирникам (ст. 42)
- 4. Урок мостикам (ст. 43).

Правда Ярослава, на думку одних дослідників, постанала біля 1016, інших — у 1030-их рр. Постанови цієї найстарішої Руської Правди сягають 8—9 ст., а то й ранішніх часів з яких вона перебрала інститут кривавої помсти, що її згодом замінило (хоч не повністю) грошовою карою. Правда Ярославичів складена на з'їзді Ярославових синів князів Ізяслава, Всеволода і Святослава у Вишгороді 1072 (М. Тихоміров, С. Юшков, Л. Черєпін) або у 1032—1054 (Б. Греков, А. Зимін). Норми Правди Ярославичів з особливою увагою охороняють інтереси князя, його домінальне господарство, урядовців і майню. Різні грошові карні за злочинство, залежно від суспільного становища злочинця, вказують на розшарування суспільства. Найбільше норм коротка Руська Правда присвячує охороні життя, здоров'я і майна; вона складається з норм карного й кримінально-процесуального права.

Сторінка з короткої редакції «Руської Правди»

Розширена правда містить Устав Володимира Мономаха, який суттєво розширює давньоруське законодавство. З'являються норми, що регулюють питання боргових зобов'язань і кабальних відносин, регламентують соціальні відносини у вотчинах, питання спадкоємства, визначають діяльність судово-адміністративного апарату.

В процесі переробки Розширеної Руської Правди виникла ще її скорочена редакція, що в науці отримала назву Скороченої Руської Правди.

Найбільш повну публікацію Руської Правди здійснив у 1940 – 1963 рр. академік Б.Греков. Перший том публікації включає численні варіанти текстів Руської Правди на основі 88-ми відомих науці списків, другий містить ґрунтовні постатейні коментарі, третій – фотокопії текстів пам’ятки. Руську Правду як джерело історики вивчають понад 250 років. В 1993 році вийшла друком нова праця, присвячена Руській Правді, підготовлена в діаспорі Л.Білецьким в Українській Вільній Академії наук.

2. Найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є актові історичні джерела, які разом з діловодними, статистичними документами і матеріалами складають вагомую частку писемних свідчень. **Актові джерела** – це правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. В науковій літературі прийнято поділяти такі акти на дві великі підгрупи: приватноправові та публічно-правові.

У **приватноправових актах**, що складаються приватними особами, закріплюється вільне волевиявлення громадян з різних питань. Цей вид документів регулює відносини між окремими громадянами. За видами документи цієї групи надзвичайно різноманітні:

- *купчі*, які стверджували купівлю землі, угідь, маєтності однією особою в іншої;
- *закладні* – в присутності свідка засвідчували заклад землі чи майна під позику;
- *роздільні* – про поділ землі, маєтностей чи грошових сум між приватними особами, насамперед родичами;
- *полюбовні* – засвідчували добровільну домовленість про поділ землі чи майна між родичами;

- *відпускні* – засвідчували добровільне звільнення селянина поміщиком від панщизняної залежності чи кріпацтва;
- *арендні* – регулювали обов'язки орендатора перед власником села, маєтку, земельного масиву;
- *духовні* – заповіти.

Публічно-правові акти – це величезний документальний масив різнорідних за походженням, змістом, формою матеріалів, до складу яких входять документи органів влади, суду, церковних установ, громадських організацій, політичних партій тощо..

Публічно-правові актові матеріали класифікують за їх функціональним призначенням на акти, що:

- регулювали феодальну власність на землю;
- закріплювали систему позаекономічного примусу;
- регулювали становище промислово-торговельного населення;
- фіксували відносини між князівствами;
- встановлювали норми державного управління;
- визначали склад і процедуру судів;
- зовнішньополітичні акти;
- акти церковного права.

За функціональним призначенням вирізняють близько 150 різновидів актів.

Як уже зазначалося, поступово під актами почали розуміти не лише правові документи (договори, угоди), а всі документальні джерела. Важливе місце серед них займають законодавчі та нормативні документи органів влади всіх рівнів. Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають історичну дійсність не у фактах, а в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість історику робити висновки про політичний та економічний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, культури, моралі, приватних відносин тощо.

Пам'ятками нормативного характеру княжої доби є грамоти. Їх різновидам є:

- *жалувані митні* грамоти, що звільняли купців того чи іншого міста або країни від мита;
- *жалувані грамоти*, або дарчі, що виходили головним чином від королів, царів, великих князів і засвідчували наділення місцевих можновладців, церков, монастирів, двірських слуг, дружинників і вояків земельними угіддями або звільняли їх від різних повинностей чи надавали пільги. Жалувані грамоти були *вотчинні* на володіння вотчиною чи її частиною, жалувані *несудимі*, що звільняли феодальне володіння від великокнязівського суду.

У Російській державі поширеними були грамоти *кормленні*, якими наділялися керівники, котрі управляли землями, а також грамоти *тарханні*, що звільняли феодальне володіння від податків.

Актові документи мали свою форму їх складання, в основі яких були три складових:

- 1) протокол (начальний протокол);
- 2) основний текст;
- 3) кінцевий протокол.

Начальний протокол в свою чергу поділявся на такі частини:

- інвокація – релігійна посвята;
- інтитуляція – ім'я і титул особи, від якої виходить документ;
- салютація – назва особи, котрій адресується документ і привітання.

Значення законодавчих актів для історика полягає в тому, що саме вони становлять основу всіх правових норм, які, своєю чергою, визначають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства. Вивченням актових документів займається **дипломатика** – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методику їх опрацювання.

3. Джерельне значення для дослідження історії України різних видів літературних творів оцінюється фахівцями по-різному. Професійний підхід до оцінки джерельної цінності кожного виду літератури передбачає обов'язкове врахування його характерних рис, особливостей, інформаційних можливостей.

Саме такий підхід є гарантією об'єктивної оцінки місця кожного виду літератури у джерельній базі історії України.

Одним з найранішніх літературних творів є “Повчання” Володимира Мономаха. Як вважають, воно написано у 1117 р., але в Лаврентіївському списку “Повісті минулих літ” вміщене під 1096 р.

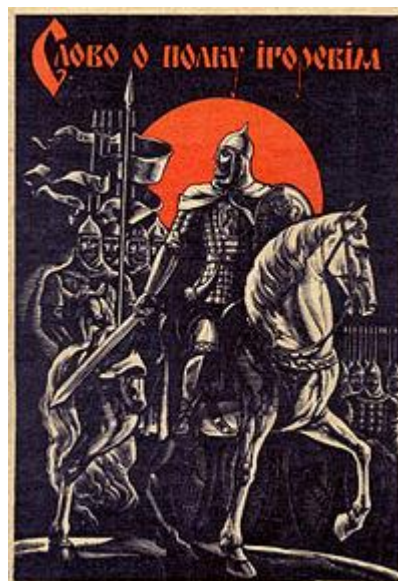
З жанрового погляду “Повчання” чи його частини можуть бути віднесені до творів публіцистичних (послання до князя Олега Чернігівського), педагогічних (повчання дітям), мемуарних (спогади).

“Спогади” як частина “Повчання” містять багато даних про міжусобні війни, які велися між князями. З позицій людини, котра усвідомила шкоду міжусобиць, князь розповідає про спалення, спустошення, вбивства, численні війни з половцями. Ця частина твору є важливим джерелом до вивчення політичної історії України XI – початку XII ст.

Картина культури і моралі князівського двору відображена в основній частині твору – “Повчання дітям”. Від настанов, адресованих дітям, Мономах переходить до повчання служилих людей.

Іншою пам’яткою давньоруської доби жанру епічної поезії є “Слово о полку Ігоревім”. Тема і сюжет твору – невдалий похід на половців 1185 року чернігово-сіверських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем

Святославичем. Вважають, що твір міг бути написаний в проміжку між 1185 до 1187 року. Існує думка, ніби “Слово...” в редакції, в якій було знайдене

наприкінці XVIII ст., перероблене 1196 – 1198 рр.

Єдиний рукописний збірник зі “Словом...”, на думку дослідників, належав до XVI ст. Він згорів під час московської пожежі 1812 року. Залишилося кілька переписаних варіантів від згорілого твору та надруковане на основі збірника XVI ст.. першовидання 1800 року. З джерелознавчого погляду, для вивчення фактологічної сторони походу Ігоря твір особливого значення не має. Однак, цей похід, незважаючи на його незначне військово-політичне значення для Русі кінця XII ст., знайшов повне відображення в Київському літописі. Останній факт є незаперечним свідченням того. Що існувала спеціальна причина, чому похід так детально описав літописець. Напевно у поході участь брала людина, яка потурбувалася про його висвітлення.

Трохи пізніше від написання “Слова ” було створено іншу пам’ятку “Слово о погибелі Руської землі”. Вона виявлена в одному рукописному псковському збірнику з XV ст. Російський академік М. Тихомиров на тій підставі, що у цьому творі великий князь Ярослав і його брат, князь Володимирський, описуються, мов живі, датував написання поеми не раніше 1223 р. і не пізніше 1237 р., року смерті Юрія.

Допускають, що “Слово о погибелі Руської землі” певною мірою відноситься до особи Олександра Невського, хоч, в загальному, за списком XV

ст., сюжет цього зв'язку не зберіг. Проте, у пізнішому списку (XVII ст.) прямо зазначалося, що “Слово о погибелі Руської землі” – це “Повесть о князе велице о Олександре Ярославиче”. У вище названих творах є певне перегукування патріотичних і художніх мотивів, хоча ці твори розділяли 40 – 55 років. Культурні традиції, що вироблялися в межах Київської Русі у X– XII ст., у XIII ст. ще не були втрачені, даючи про себе знати в літературній творчості.

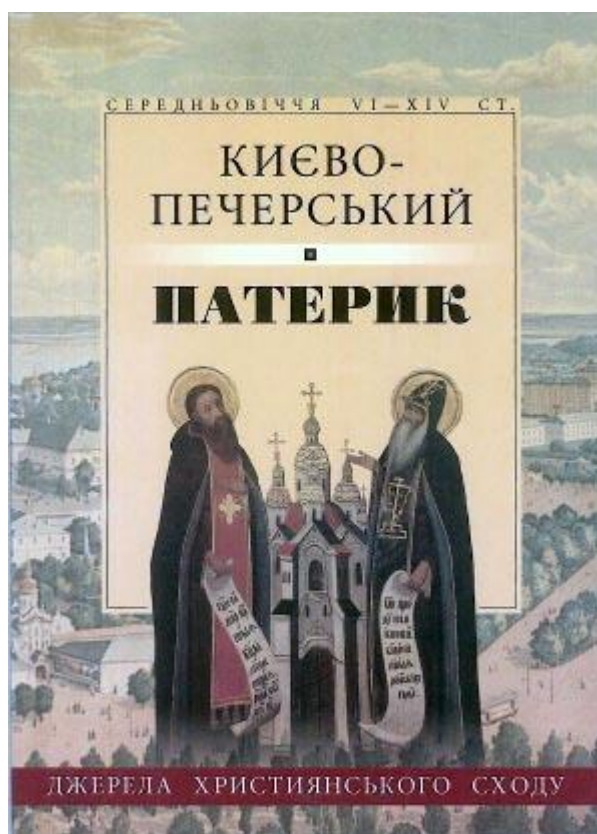
4. Твори агіографічної літератури за жанром – розповіді про життя святих. Цей жанр давав змогу повчати, проповідувати християнську мораль, формувати в народі бажаний стереотип поглядів на церкву.

Поряд з оповідями про життя святих збереглося багато оповідань на біблійні теми. В літературі вони мають назву *апокрифів*. Вони писалися про Адама та Єву, пророка Мойсея, царів Давида і Соломона, «Хожденіє Богородиці по муках» та ін.

Життя святих писалися церковнослов'янською мовою, однак в середні віки в таких творах мали місце українізми. Збірники житій святих отримали назву *патерики*, тобто оповідань про святих отців. Збірники поділялися на два види:

прологи – збірники житій в коротких редакціях, *четьї-мінеї* – збірники житій в поширених редакціях.

З циклу житій святих середньовічна Україна має оригінальну пам'ятку «Києво-Печерський патерик», складений ченцями Печерського монастиря. Головними авторами патерика були Нестор-літописець, чернець Полікарп та єпископ Симон. Нестору належить сказаніє про назву монастиря Печерським, житія отця Феодосія та про його діяння, житія Бориса і Гліба. Єпископу Симону належать «Слово про будову церкви Печерської», «Послання до Полікарпа» та деякі переклади з грецької мови. Полікарп був автором оповідань про Спиридона Проскурника, Аліпія Віконника та ін.

Найвідомішими є три редакції «Києво-Печерського патерика», зроблених при переписуванні давніших списків:

- тверського єпископа Арсенія, виконана в 1406 р.;
- ченця Києво-Печерського монастиря Касяна з 1462 р.;
- дяка Нестерця з Соколя на Волині, виконана в Печерській Лаврі 1553–1554 рр.

До ранньої церковної літератури слід віднести такі пам'ятки, як «Поученіє Кирила єпископа Туровського» (1171–1182), «Посланіє до смоленського пресвітера Фоми» Климентія Смолятича.

«Житія святих» та церковна література мають джерелознавче значення як твори культури того часу, а також як твори, що містять історичну інформацію.

5. Однією з актуальних проблем на сучасному етапі розвитку педагогічної теорії та практики є активізація пізнавальної діяльності учнів. Саме від її вирішення залежить ефективність навчальної діяльності, яка проявляється в міцному засвоєнні знань, стимулюванні та розвитку інтересу до навчання, формуванні самостійної думки та підготовці до самостійного життя.

У педагогічних дослідженнях найчастіше активізацію пізнавальної діяльності розглядають як організацію сприйняття навчального матеріалу учнями, коли засвоєння знань відбувається шляхом розкриття взаємозв'язку між явищами, порівняння нової інформації із вже відомою, а також конкретизації, узагальнення та оцінки навчального матеріалу з різних точок зору.

Використання та удосконалення різних форм та методів навчання спонукає до активізації, в першу чергу, самого навчального процесу, а вже потім до активізації пізнавальної діяльності учнів. Варто зазначити, що в наведених вище означеннях відбувається ототожнення понять "активізація навчання" та "активізація пізнавальної діяльності". В основі будь-якої навчальної діяльності учнів лежить, в першу чергу, їх активність.

Процес їх активізації є процесом перетворення суб'єкта (в нашому випадку - учня) в стан активності. Поняття активності досліджувалось в психолого-педагогічній науці в різних аспектах. Термін "активність" походить з латинської "actives", що означає діяльний, енергійний, ініціативний. В педагогічному словнику за редакцією М. Д. Ярмаченка наводиться таке визначення активності:

Активність учнів виражається через запитання, прагнення думати, пізнавальну самостійність у процесах сприйняття, відтворення, розуміння та творчого застосування. Критеріями сформованості активності особистості виступають:

ініціативність, дієвість, енергійність, інтенсивність, добросовісність, інтерес, самостійність, усвідомлення дій, воля, наполегливість в досягненні мети та творчість.

Завдяки цим якостям є можливість простежити підвищення активності учнів в процесі навчання. Тому ми виділили такі рівні активності учня в навчальній діяльності:

- Низький – вчитель повідомляє знання, ставить запитання, дає відповіді, показує способи розв’язання завдання, а учень слухає, записує та пригадує повідомлене.
- Середній – завдання розв’язуються сумісними зусиллями вчителя та учнів; учні залучаються у частковий пошук, виявляючи при цьому епізодичний інтерес до роботи, елементи творчості, самостійності тощо.
- Високий – учні самі здійснюють активний пошук відповіді, пропонують власні способи розв’язування завдань, виявляють стійкий інтерес, прагнення, добросовісне ставлення до роботи тощо.

Висновки. Таким чином, джерелами Давньоруського періоду є актові матеріали, зокрема «Руська Правда» як пам’ятка законодавчого періоду. Також вказаний період історії України представляють літературні твори та агіографічні пам’ятки як жанр церковної літератури. Всі вони є яскравим прикладом культурного розвитку етнічних українських земель давньоруського періоду.

Питання для самопідготовки

1. На які види поділяють актові матеріали?
2. Назвати редакції «Руської правди».
3. Охарактеризувати джерельну цінність літературних пам’яток давньоруського періоду.
4. Яке джерелознавче значення має агіографічна література.

Лекція 4.

Тема: Літописи як джерела з історії України

Мета: ознайомити студентів з літописними пам’ятками, які є джерелами до вивчення давньої та середньовічної історії України.

План

1. Поняття та класифікація літописів.
 2. Давньоруські літописи.
 3. Українські літописи XIV–XVII ст.
 4. Західноруські літописи.
 5. «Козацько-старшинські» літописи.
- 6.** Теоретичний аналіз літописної спадщини як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України

Вступ. Літописи – один з найважливіших видів джерел вітчизняної історії та культури. З найдавніших часів до початку XIX ст. літописцями та працелюбними "книгописьменниками" було створено багато самостійних творів; велика кількість їхніх редакцій та списків, що відобразили роздуми упорядників про історичну долю Русі-України та дали оцінку сучасним для них подіям. Не одне століття нараховує й історія вивчення давньоукраїнських літописів. Проте обсяг і складність літописання настільки вагомі, що потік відкриттів у цій галузі не вичерпується й дотепер і, ймовірно, буде мати продовження ще тривалий час. Раніше вважалося, що головний етап літописання "згасав" вже наприкінці XVI ст. Між тим в останні десятиліття було відкрито та вивчено багато літописних пам'яток наступного XVII ст.

Зміст лекції

1. Основним джерелом найдавнішої та середньовічної історії України є літописи. Це один з різновидів наративних джерел у вигляді оповідей, в яких події викладаються, як правило, за хронологією. Свою назву вони дістали від того, що виклад матеріалу в перших літописах починався словами "в літо". В різні часи виникло кілька різновидів літописів:

- княжі літописи, що уклалися, як правило, у центрі князівств;
- місцеві літописи, які створювалися в інших містах та монастирях;
- козацькі літописи, що виникли як своєрідні хроніки визвольних змагань козацтва.

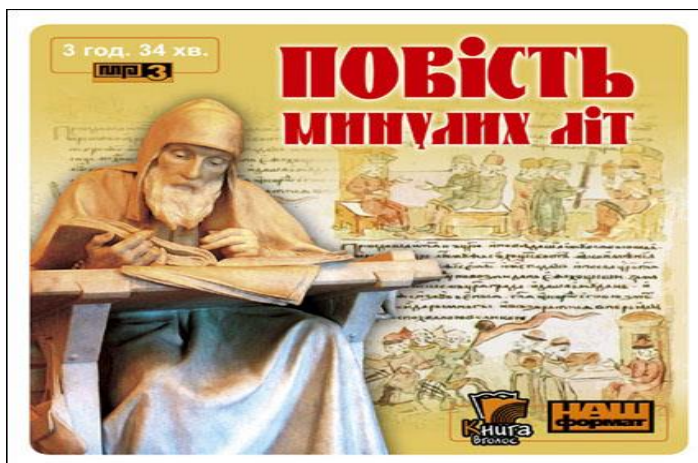
Серед найдавніших писемних джерел найбільшу цінність мають княжі літописи. Вони дають уявлення про політичне та релігійне життя в князівствах, у них наводяться біографічні відомості про київських та інших князів, їх походи, взаємовідносини із сусідніми державами тощо.

Літописання не припинилося і за польських та литовських часів. Воно продовжувалося, головним чином, у монастирях. Найвідоміші з цієї групи джерел "Густинський літопис", "Літописці Волині й України", а також численні місцеві літописи: "Межигірський літопис", "Львівський літопис", "Чернігівський літопис за новим списком", "Хмільницький літопис" та ін. Деякі з них охоплюють події до XVIII ст. включно.

Яскравою й унікальною сторінкою українського літописання є козацькі літописи XVII–XVIII ст. їх поява була пов'язана із зростанням національної самосвідомості українського народу й розгортанням його визвольної боротьби проти польського панування на українських землях. Авторами літописів виступали найбільш освічені представники козацької старшини, причому прізвища деяких із них досі точно не встановлено.

За змістом та формою козацькі літописи наближаються уже до історичних творів, оскільки їх автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел. Їх автори, поєднуючи традиції літописання княжої доби із використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори, кожен із яких є не лише історичним, а й історіографічним джерелом. Не випадково вони розглядаються як у курсі джерелознавства, так і в історіографії історії України. Більшість із них присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея утворення та зміцнення козацько-гетьманської державності України.

1. До нас дійшли дві основні редакції та кілька списків (варіантів редакцій) «Повісті минулих літ».

Нестор-літописець-автор "Повісті минулих літ". Він був високоосвіченою людиною, знав іноземні мови. Живучи при Києво-Печерському монастирі, збирав і описував важливі історичні події, висловлював власний погляд на них.

Це Іпатіївська і Лаврентіївська редакції. Іпатіївська отримала назву від Іпатіївського монастиря в Костромі. В ньому був виявлений пергаментний список, виконаний, за припущенням Леоніда Махновця, у 1425 р. Список мав заголовок «Літописець руский». Зараз він зберігається в Петербурзі у Бібліотеці Російської Академії Наук під шифром 16.4.4. Перекладач «Повісті минулих літ» Іпатіївської редакції українською мовою Леонід Махновець вважає, що редакція виконана в Іпатіївському монастирі з дуже пошкодженого давнішого списку цього твору. Переписували його четверо осіб. Потім написане було зшите в книгу під загальним заголовком «Літописець руский», що містить 307 аркушів – 614 сторінок з текстом у два стовпці. Зразу ж за «Повістю минулих літ» Іпатіївська редакція вміщує Київський літопис, доведений до 1198 р., та Галицько-Волинський літопис, доведений до 1292 р., фактично – до зими 1289–1290 рр. Вже це засвідчує, що список, з якого робилася Іпатіївська редакція (пізніше, принаймні після 1292 р.), потрапив у Кострому з України.

Іпатіївська редакція має за аналог так званий Хлебніковський список з XVI ст., за іменем коломенського купця, в якого зберігався також Погодінський XVII ст., Єрмолаївський кінця XVII–початку XVIII ст. та Краківський латинськими буквами, списаний наприкінці XVIII ст. з рукопису 1621 р.,

написаного кирилицею. Найбільший інтерес у дослідників літописання після Іпатіївської редакції викликає Хлебніковський список. В основній Іпатіївській редакції про автора твору сказано: «Повість черноризца Феодосиева монастыря Печерского», а у Хлебніковському – «Повісти временных літ Нестора черноризца монастыря Печерского».

Згаданий уже Леонід Махновець вважає, що в редакції Нестора твір до нас не дійшов. Під першою датою 6360 (852 р.) написано, що повість буде доведена до смерті Святополка Святославовича, тобто до 1113 р. Але ні Іпатіївська, ні Лаврентівська редакції цим роком не закінчуються. Очевидно, після Нестора його звод передано в родовий князя Володимира Мономаха Михайлівський монастир на Видобичі – Видобицький. У цьому монастирі роботу над текстом продовжив Ігумен Сильвестр у 1116 р.

В Іпатіївській редакції опис подій доведений до 1118 р. Леонід Махновець вважає, що після Нестора, який довів твір до 1112–1113 р., та після Сильвестра, що переробляв його до 1116 р., «Повість минулих літ» ще раз переписувалася і редагувалася у 1118–1119 рр. Існує гіпотеза, що над цією новою редакцією (власне Іпатіївською) брав участь син Володимира Мономаха Мстислав, який до 1117 р. князував у Новгороді. Можна вважати, що до 1119 р. створено три редакції: Несторову (не збереглася), Сильвестрову (дійшла до нас у Лаврентіївській редакції) та Мстиславову (дійшла в Іпатіївській редакції). Реально ж існуючих редакцій є дві: Іпатіївська і Лаврентівська.

Лаврентіївська так само, як і Іпатіївська, має ще кілька аналогів – списків. Найвідомішим і оригінальним є Кенігсберзький, або Радзівіловський список. Він зберігся з XV ст., а написаний на основі якогось списку з початку XIII ст. У XVII ст. список, виконаний у XV ст., належав литовському князю Богуславу Радзівілу. У XVIII ст. він якось опинився в бібліотеці Кенігсберзького університету, де його виявили росіяни, котрі вступили в Кенігсберг у період Семилітньої війни і забрали в Петербург. Опис історичних подій після «Повісті минулих літ» у списку доведений до 1206 р. З-поміж усіх списків Радзівіловський виділяється тим, що в ньому по ходу тексту вміщено понад 600

мініатюр. Вони самі по собі є історичним джерелом, оскільки ілюструють явища очима художника XV, а, можливо, і XIII ст.

Існував ще Троїцький список, доведений до 1408 р. Його дуже широко цитував М. Карамзін в «Истории государства Российского». Список загинув 1812 р. М. Приселков на основі посилань на той список та засобами порівняльного аналізу з іншими редакціями реконструював список.

Київський літопис – це частина рукописного збірника літописів, відомого як Іпатіївський літопис. Охоплює період з 1118 р. до 1198 р. У свою чергу Київський літопис складений (зведений) з кількох окремих зводів.

1. Звод Полікарпа, який закінчується 1171 р. Він написаний з літопису самого Полікарпа та із записок його сучасника Петра Бориславича, доведений до 1168 р. Окрім цього, Полікарп використав фрагменти з літописання Юрія Долгорукого й Андрія Боголюбського. Особливо Полікарп, ігумен Печерського монастиря, прославляє княжіння Ростислава Мстиславовича (1154–1155; 1159–1167). За Рибаківим, Полікарп вів літописання впродовж 1141–1171 рр. Спочатку він був при князеві (ще не називаючись Полікарпом) Святославі Ольговичу постійним супутником його походів. Коли ж постригся у монахи, то й далі з Києва стежив за життям Святослава Ольговича, його дітей і близьких. Святослав Ольгович характеризувався дуже позитивно, а його вороги – негативно. Дати в літопису точні, детально описується князівське майно, різні руйнування та втрати під час воєн.

2. Наступний звод оформлений 1179 р. при дворі київського князя Святослава Всеволодовича. Тут виділяються записи, зроблені літописцем великого князя, і використані деякі матеріали, присвячені володимиро-суздальським справам.

3. Звод 1190 р. створювався при дворі князя Рюрика Ростиславовича. До нього ввійшов звод 1179 р. і давніші записки літописця Святослава Всеволодовича, а також особисті записки упорядника зводу 1190 р. Петра Бориславича та його помічника Галичанина, що додав зведення про події в Галицькому князівстві. Літописний звод 1190 р. був продовжений хронікою,

яку вів Петро Бориславич до 1197 р. З цього року хроніку продовжив ігумен Мойсей Видубецький, котрий в 1198 р., залучивши ще деякі матеріали про сімейство Ростиславичів, створив Київський звод, який дійшов до нас.

Отже, Київський літопис – твір багатьох авторів, написаний неоднаково, з неоднаковими акцентами на події, інтереси та ін. Б. Рибаків, наприклад, пише, що Полікарп «любить подробиці, точність описів, але надає перевагу опису реальних цінностей, а не ратних подвигів. В його похвалах і ганьбленні багато церковної фразеології і нерідко відчувається наївне згущення тонів, розраховане на наївного читача. Політичної широти в нього нема. Полікарп уміє використовувати діалог, пряму мову, яка дуже оживляє його виклад». Петро Бориславич (звод 1190 р.) називає князів лише на імена, а літописець Святослава Всеволодовича (1171–1179), як правило, подає ім'я і по батькові.

Галицько-Волинський літопис

З 1205 до 1292 р. у центрі Іпатського «Руського літописця» перебувають події, що відбувалися в Галичині та на Волині. Очевидно, в ньому були описані й попередні події, але текст про це в протографі – Хлебниковському списку – втрачений. Відомостей про події 1199–1204 рр. нема, а відразу йде згадка про смерть Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р.

За Л. Махновцем, над Галицько-Волинським літописним зводом працювало щонайменше п'ять авторів-укладачів (чи редакторів). Перший довів розповідь до 1234 р. включно, другий писав про 1235–1265 рр. (у 1269). У 1286 р. працював третій укладач. Закінчив виклад 1285 р. Четвертий писав у 1289 і довів літопис до 1289 р., але ґрунтовно переробив також матеріали від 1261 р., п'ятий працював над літописом на початку XIV ст, написав сам всього кілька сторінок і 1292 р. закінчив остаточну редакцію літопису.

Перший і другий укладачі належали до оточення Данила Романовича і діяли Холмі. Із середовища Володимира Васильковича були третій і четвертий укладачі, можливо, духовні особи з Перемишля і Любомля. П'ятий, допускають, міг бути жителем Пінська.

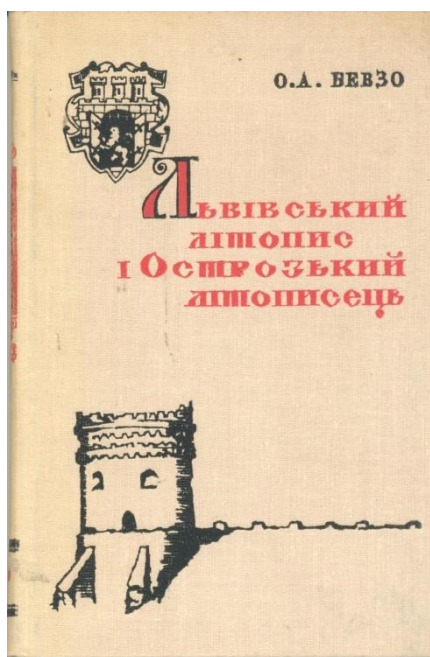
Більша половина літопису стосується подій у Галицькій землі аж до 1260 р. Через це в науці ця частина ще називається Галицьким літописом. У центрі розповіді – яскрава постать Данила Романовича. Є окремі сюжети з життя інших руських земель. Саме тут змальовано трагічну картину оборони Києва в грудні 1240 р.

З 1261р. йде друга – Волинська частина літопису. В центрі – Волинська земля і волинські князі. На відміну від «Повісті минулих літ», від певних частин Київського літопису у Галицько-Волинському літопису значно менше зв'язку з релігійними повчаннями, притчами тощо.

3. Літописання не припинилося і за польських та литовських часів.

Львівський літопис – найраніший український літопис 30-40-х років XVII століття. Львівський літопис являє собою не тільки історичне джерело, але й пам'ятку української мови і літератури. Назва літопису є умовною, яка була надана першими видавцями. Літопис був складовою частиною збірника різних матеріалів, упорядкованого М. Гунашевським і скомпонованого у вигляді книги розміром 20 на 30 см. Папір книги має філігрань із зображенням мисливського р'язка на щитку – знаком, характерним для паперу, що виготовлявся у другій чверті XVII століття на паперових млинах у Польщі. Літопис писано одним, характерним для упорядника збірника почерком,

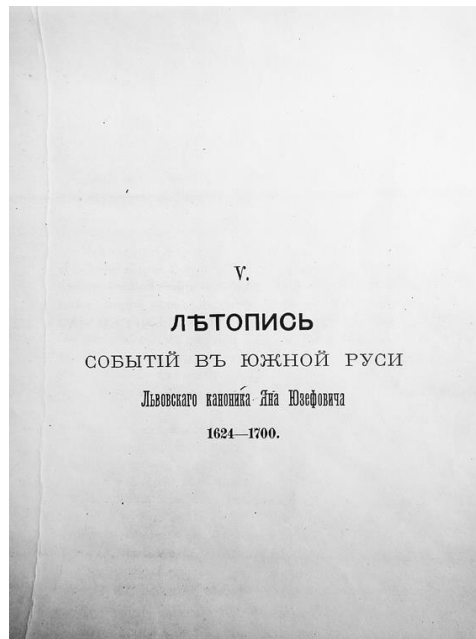
українським (південноруським) зв'язаним скорописом. Палеографічні ознаки рукопису показують, що Львівський літопис написано в кінці 30-40 років XVII століття. Текст літопису виявив на початку XIX ст. історик Д. Зубрицький. Вперше опубліковано у Москві (1839 р.), друге видання – у Львові (1867-1868 рр.). Літопис відображає події в Україні-Русі з 1498 по 1649 року включно. Однак перед основним текстом літопису ми знаходимо дві вставки польською мовою. Одна – про взяття польським королем Казимиром III міста Львова 1347 року з посиленням на Кромера. Друга – про перетворення 1471 року литовським великим князем і польським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у воєводство. Львівський літопис подає цінні відомості про зовнішньополітичне та економічне становище України, взаємини з Польщею, Московією, Кримським ханством. Багато уваги приділяє козацьким повстанням 30-х років XVII століття, національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648–1654 рр., наводить ряд фактів з її історії, яких немає в інших джерелах.

Острозький літописець – український літопис кінця 30-х років XVII століття. Острозький літописець є не тільки історичним джерелом, але й пам'яткою української мови і літератури. Острозький літописець дійшов до нашого часу в єдиному відомому нам списку під назвою: «С кройніки

Бельського речі потрібні вибрані», виявленому академіком М. М. Тихомировим у рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві і виданому ним у 1951 році під назвою Острозький літописець. Ця назва цілком відповідає змістові основної частини твору, зосередженій на місті Острог і острозьких подіях. Весь літопис обіймає період з 1500 до 1636 року. Літопис змістовно поділяється на дві частини: перша – події до 1598 року включно – являє собою виклад звісток Хроніки Бельського, і друга частина, – що обіймає період з 1599 до 1636 року. В першій частині літописець йшов за Бельським, дослівно переписуючи окремі місця його Хроніки. В другій частині автор, нарівні з загально-історичними подіями, які він висвітлює ширше, ніж у першій частині, систематично відмічає місцеві господарські, суспільні, метеорологічні та інші явища. В цій частині літопису автор багато уваги приділяє звісткам, що стосуються соціальних відносин між різними верствами населення. Особливо його цікавлять питання, пов'язані з боротьбою православних проти унії. Також приділяє увагу особам з роду князів Острозьких.

Літопис подій у Південній Русі – латиномовний твір львівського каноніка Яна Юзефовича (1624–1700), написаний для кармелітського монастиря (повна назва – "Літопис подій у Південній Русі львівського каноніка Яна Юзефовича"). Повний текст Літопису Я.Юзефовича у рукописній копії первинного списку зберігається у Польщі. Українські вчені вживають заходів щодо удоступнення цього тексту для вітчизняної науки.

Переклад понад 100 сторінок тексту, виданого і упорядкованого В.Антоновичем, здійснила протягом 2008–2009 Людмила Шевченко-Савчинська. Уривки перекладу викладені в мережі Інтернет, планується друковане видання. Це перший україномовний і другий у світі (після перекладу польською наприкінці 19 ст.) переклад латиномовного літопису Яна Юзефовича. Проте польськомовний переклад, за висновками фахівців, містить низку перекручень або неточностей, які суттєво змінюють його зміст.

Ключовою подією літопису є визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. На думку П. Борека, Я. Юзефович – «один із небагатьох авторів старопольського періоду, хто здобувся на об'єктивізм в описі причин козацького зриву 1648 р.». Наскільки видатне це досягнення, можна судити, по-перше, з того, що історик мусив виступати на боці офіційної ідеології, навіть не будучи свідком описаних драматичних подій – адже їхні наслідки ще давалися державі взнаки; по-друге, ту війну зазвичай описували з обох боків (українського та польського) як явище апокаліптичного характеру, якому, за словами Н.Яковенко, мали відповідати прикмети «кінця часів»: нелюдські злочини, блюзнірство, моторошні візії загальної загибелі, незвичайні кари тощо.

Автор детально описує характер і звичаї тогочасних діячів, часто посиляючись на праці Коховського або «гідних віри наших старших» – очевидців-львів'ян.

Хмільницький літопис – пам'ятка української історіографії й літератури першої половини 17 століття, належить до числа так званих місцевих літописів. Літопис складений невідомою особою, що походила, імовірно, з міста Хмільника на Вінничині. Автор літопису реєстрував історичні події на Правобережжі, зокрема в Хмільнику, в 1636-1650 роках, а також факти поточного життя. Описав у хронологічному порядку козацькі повстання 1636-1638 років під проводом Павла Павлюка й Карпа Скидана, перші роки війни Богдана Хмельницького: битви під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, поразки польського війська на Поділлі, перемоги Максима Кривоноса біля Немиріва, Махнівки, Животова, Бердичева, Тульчина, спустошення Поділля від татаро-турецької навали тощо.

Хмільницький літопис виданий у книзі «Летопись Самовидца ... », (К. 1878), дослідили Орест Левицький і Володимир Іконніков.

Волинський короткий літопис – умовна назва пам'ятки, що входить до складу Супрасльського літопису початку XVI століття, знайденого у Супрасльському монастирі (нині територія Польщі, поблизу м. Білосток). Волинський короткий літопис охоплював події від 862 до 1500 року, і поділяється на дві частини - 862 - 1487 (короткий опис подій на землях Київської Русі і найважливіших, на думку літописця, подій минулого інших держав) і 1487 – 1500 (події, що стосуються Великого князівства Литовського і Волині зокрема). Творцем його був, очевидно, священник кафедрального собору у Володимирі (нині м. Володимир-Волинський), близький до володимирського єпископа Вассіана. Коло інтересів автора не виходить за межі Волині та Поділля. Його увагу привернули переважно два сюжети: боротьба волинян проти ординської агресії та події церковної історії, насамперед обрання київським митрополитом Макарія 1495 року та його трагічна загибель. Особливо вирізняється розповідь про події 1496–1497 років. При описі автор використовував і свої враження, і свідчення інших очевидців. До літопису була приєднана не раніше 1515 року «похвала» князеві Костянтину Острозькому, великому гетьманові литовському, герою перемоги 1514 року над

московськими військами під Оршею (нині місто, Білорусь). Автор порівнює князя з Антіохом, полководцем Александра Македонського, вірменським царем Тіграном II Великим, біблійними героями.

Зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві.

Симеонівський літопис – літопис кінця XV століття, що зберігся в єдиному повному списку XVI століття. Відкритий О. О. Шахматовим і названий ним так на ім'я одного з власників рукопису — книжкового редактора XVII ст. Никофора Симеонова. Охоплює період з 6685 (1177) по 7002 (1493) рік. За почерком встановлено ім'я писаря – дяка Іосифо-Волоколамського монастиря Дмитра Лапшина, що дозволило локалізувати список і уточнити час його створіння. Крім того, знайдені фрагменти літопису в більш ранніх списках.

Літопис складається з двох частин. Перша частина до 1391 р. близька до Троїцького літопису, який згорів у 1812 р. Друга частина близька до Московських великокняжих літописних зведень 1479 року. Перелік князів і владик на початку Симеонівського літопису доведений до кінця XV століття. Імена великих князів, що займали престол, послідовно написано тут кіновар'ю, останнім з них названий внук Івана III «Дмітрей від Олени Волошанки». Проте список рязанських єпископів продовжений в цьому переліку до початку XVI століття.

Особливий інтерес автора літопису до Рязані виявляється у включенні декількох спеціально рязанських вістей і виділенні їх кіноварними заголовками. В літописі збереглося декілька розповідей про Невське і Льодове побоїща. Ці розповіді були запозичені з життя (біографії) Олександра I Невського, написаної вже в XIII ст. одним з його наближених.

Густинський літопис містить виклад історії України з часів Київської Русі до 1597 року включно і має назву «Кройніки». Автор використав староруські, польські, литовські, візантійські та інші відомі йому літописи і хроніки, зробивши на берегах посилання на джерела, з яких він запозичив фактичний матеріал. Проте Густинський літопис не є простою компіляцією з

різних джерел. Це оригінальна історична праця про внутрішнє становище України, її зв'язки з Московією, про політику Великого князівства Литовського, Речі Посполитої й Османської імперії, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну тощо.

Закінчується Густинський літопис трьома самостійними розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець гнівно викриває верхівку православного духовенства України та Білорусі, яка зрадила свій народ та уклала з шляхетською Польщею і Ватиканом Брестську церковну унію 1596 року. Автор рішуче засуджує загарбницьку політику польської шляхти і виступає проти зрадників своєї вітчизни – князів церкви, українських та білоруських феодалів.

Написано Густинський літопис мовою, близькою до тогочасної української народної мови. Достовірність його значно вища від сучасних йому польських хронік. За своїм науковим значенням Густинський літопис є видатною пам'яткою української історіографії XVII століття.

Лизогубівський літопис («Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким») – український літопис 18 століття. Складений в 1742 році.

Літопис охоплював події в Україні з початку 16 століття до 1737 року. Автор літопису анонімний. В історичній літературі існує думка, яку найбільш переконливо аргументували Володимир Антонович і П. Клепацький, що автором літопису був генеральний обозний Яків Лизогуб (не виключена і участь в написанні його брата С. Лизогуба).

На XVII ст. припадає складення значної кількості коротких **монастирських літописів**, які описують переважно внутрішні й господарські справи монастирів, подають важливі матеріали для місцевої історії. Це

Густинський монастирський літопис (1600 – 1640),
Межигірський монастирський літопис (1608 – 1700),
Добромильський літопис (1648 – 1700),

Підгорецький літопис (1583 – 1715),

Мгарський літопис (1682 – 1775) та ін.

До подібного роду пам'яток давнини відносять докладний *Густинський літопис*, який поєднує давню хронографічну та літописну традиції та зачатки нових форм історіографічної творчості. Своїй назві даний твір зобов'язаний Густинському монастиреві біля м. Прилук, де було знайдено основний його список. Укладення цього літопису відносять до 1623–1627 р.р. і з певною мірою ймовірності приписують о. Захарії Копистенському.

Хронологічні межі цього твору становлять період між 1600 та 1671 роками, а саме від заснування обителі до її другого спустошення від пожежі. Головна частина "Літописця" присвячена життєдіяльності Ісаї Копинського – відомого монаха-аскета, представника українського ісихазму, активного церковного діяча, єпископа, Київського митрополита (1631-1633), котрий доклав величезних зусиль для розбудови в умовах свавілля католицької Речі Посполитої трьох православних обителей "Задніпровської Вишневецької": Троїцької Густинської, Преображенської Мгарської та Покровської Ладинської. Наступна частина твору стисло оповідає про долю тих монастирів за митрополитства св. Петра Могили, доводячи хронологію подій до 1641 року, щоправда, наприкінці додано інформацію з приводу пожежі та відбудову соборної Троїцької церкви з роками 1671 та 1674. Таким чином, можна зробити висновок, що упорядник "Літописця" о. Михайл Лосицький використав якийсь давніший зразок монастирської хроніки, ймовірно, відредагувавши та доповнивши його.

Що стосується самого екземпляру "Густинського літопису" ("Кронікі Руской"), а також Літопису Густинського монастиря, то він являє собою книгу у шкіряній обкладинці більш пізнього часу, яка складається з 215 аркушів, списаних дрібним але красивим швидкописом, з багатьма кіноварними заголовками та майже всюди – такими самими прописними літерами. У цій книзі, окрім згаданих літописів, зібрані грамоти на заснування монастирів, тестаменти двох Густинських ігуменів, різні фундушні записи, оповідання про

чудеса від ікон у різних місцевостях, "Наука св Кирила Філософа, надіслана... князю Володимиру..."(фрагмент), "Правдива повість про Київський монастир святого Михаїла Золотоверхого", грамота царя Олексія Михайловича до гетьмана Самуїловича, два універсали Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, а також коротенька "Відомість про перше заснування та розбудову монастиря Свято-Троїцького Густинського, написана, згідно Указу 25 лютого 1765 р.". На вихідному аркуші під заголовком твору написано дрібним більш пізнім почерком "Олександра Раковича". Це свідчить про те, що рукопис після закриття Густинського монастиря (1793 р.) опинився у, представника роду Раковичів, що обіймали визначні посади в Козацькій Малоросійській службі. Ця книга пізніше потрапила до якогось пана Орлая, що був членом Товариства Історії та Старожитностей Російських при Московському університеті. Саме він передав літопис до бібліотеки Товариства, про що свідчить запис зроблений на звороті передуючого вихідному аркуші Головою Товариства А. Писаревим 12 лютого 1824 р.

У 1843 р. цей твір був використаний у якості додатку Археографічною комісією, що займалася публікацією Київського та Волинського літописів за Іпатіївським списком. Щоправда, "Літописець" Густинського монастиря тоді не був оприлюднений.

Це цінне історичне джерело стало відомим для широкого загалу лише завдяки ентузіазму Йосипа Максимовича Бодянського (1808-1877) – українського та російського філолога, історика, письменника та перекладача, одного із засновників славістики в Росії, члена-кореспондента Петербурзької академії наук (з 1854 р.). Від 1845 р. він був секретарем Московського товариства історії та старожитностей при Московському університеті. Зокрема в часописі "Чтения Московского общества истории и древностей российских" 1848 року (№ 8. Від. 2. С. VI, 1-76.) був опублікований Літопис Густинського монастиря. Дана публікація була здійснена мовою оригіналу, а саме церковнослов'янською, що подекуди містить суто українські слова, імена та географічні назви.

Враховуючи цінність та унікальність даного твору для української церковної історіографії і, водночас, його малодоступність, позаяк він зберігається в рідкісних уцілілих примірниках щойнозгаданого журналу, нами було здійснено спробу його перекладу сучасною українською мовою з деякими коментарями, поясненнями та уточненнями, що і пропонується читачам.

Мгарський літопис або літопис Мгарського монастиря – український літопис, складений у XVII–XVIII століттях ченцями Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря, а також цивільними особами.

Серед цивільних авторів літопису, зокрема, вказується автор його частини за 1728–1775 роки був копіїст полкової Лубенської канцелярії Гаврило Галич, син козака Глинської сотні Стефана Галича.

Первісне ядро літопису було складено у період 1690-х – 1705 років, про що свідчить велике оповідання «Исписание вкратце о сожжении трапезы и о создании паки ее, яще повествующа. 1695 год».

Літопис містить також різноманітні документи, що стосуються історії монастиря з 1668 до 1775 року. Тут наведено багато цінних відомостей про спорудження мурованих церков в Україні в 2-й половині XVIII століття.

Витяги з Мгарського літопису за 1682–1775 роки, оповідання про спорудження Спасо-Преображенського собору в Мгарському монастирі, а також перелік інших його споруд опубліковані істориком О. М. Лазаревським у журналі «Киевская Старина» (1889, №№ 4–6; 1891, № 3).

Рукописи Мгарського літопису зберігаються у Державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка в Харкові та Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського у Києві.

Добромільський літопис – хроніка, складена близько 1700 року в м. Добромиль (нині Старосамбірський р-н, Львівська обл.). Автор – Семен (Симеон) Коростенський, греко-католицький священник церкви Різдва Пресвятої Богородиці м. Добромиля.

Літопис охоплює події української історії 1648–1700 років. Найбільше повідомлень стосується спустошення Правобережжя татаро-турецькими

військами в останній чверті XVII століття, здобуття турками Кам'янця-Подільського, їхньої поразки під Хотином і Журавно. Описано початок національної революції 1648–1676 рр., взяття козаками Б. Хмельницького Любліна (Польща) 1655 р., ординські напади на Україну і боротьба з ними, оборона Відня 1683 р. і події місцевого значення (повені, неврожаї, епідемії тощо). Автор, будучи прихильником сильної королівської влади, засуджував феодальну анархію в Речі Посполитій. Під час написання літопису він покладався переважно на свою пам'ять, хоча, ймовірно, використовував і джерела, що зберігалися в Добромильському монастирі Василіан. Пам'ятка написана українською мовою, близькою до народної. Уперше витяги з літопису видрукував А. Петрушевич, а повний текст подав В. Антонович (1888). Опублікований у книзі «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов» (К., 1888).

Підгорецький літопис торкається, головним чином. Історії церковно-монастирського життя. Ідеологія автора, як і всіх представників історіографії й літератури доби середньовіччя, а особливо монастирських літописців, пронизана християнським провіденціалізмом. Проте невідомий автор не міг обійти питань громадського, державного і суспільного життя Галичини. Тут згадується під 1672 і 1676 роками про походи Дорошенка разом з турками на Поділля, причому війни і перехід Дорошенка на бік турків автор називає з презирством «дорошешчиною». Під 1688 р. розповідається про вторгнення турків на територію Бродського повіту, до якого належало Підгір'я, про спустошення Його, про «чудо», яким нібито врятувала богоматір монастир від турецької руїни. До речі, такі легенди були непоодинокими. З них виростили різноманітні кантати і пісні на зразок тих, що поширювалися сліпцями-кобзарями про дивне врятування Почаєва тощо. Ці легенди були заклик до боротьби з турецькою агресією, яка в другій половині XVII ст. нависла страшною з, грозою над Правобережною Україною, Поділлям. Галичиною і Польщею. Перед лицем цієї загрози згладжуються, а в окремих випадках

зникають старі суперечки між православними, з одного боку, і католиками та уніатами – з другого. Питання про ці суперечки а західноукраїнських літописах кінця XVII ст. майже зникає або принаймні свідчення про них ми зустрічаємо рідко.

4. Літописів, які б були написані в Україні в XIV – першій чверті XV ст. і дійшли до нас, невідомо. Відомі лише літописні списки, складені після 1440 р. До таких належать списки західноруських або білоруських літописів. Одні дослідники подають відомості про існування 25 списків західноруських літописів, інші – 14. Всі списки зводяться до трьох редакцій – старшої – з 1440 р., складної – з 1550 р., повної – з 1560 р. Іноді умовно ці письмові пам'ятки називають литовськими, оскільки вони створені в межах Литовського князівства і відображають історію панування литовських князів. Написані ці твори давньою білоруською мовою, трохи відмінною від української, яку в Україні часто називали литовською.

Західноруські літописи, що відомі у виданнях Археографічної комісії, не рахуючи уривків, складають 13 списків – Супральський, Уварівський, Никифорівський, Віленський, який ще відомий під назвою «Літопис Авраамки», Румянцевський, Красинського, Археографічний, Патріарший, Рачинського, Євреїновський, Дубовський і Биховця.

Найбільш українським за змістом вважається Супральський список, або *Супральський літопис*. Його назва походить від Супральського монастиря біля Білостока (зараз Польща), де він був виявлений. Цей літопис складається з трьох частин:

- «Сказання про вірних святих князів руських» (компіляція давньокиївських, волинських, подільських, новгородських і московських літописів до 1427 р. і польських хронік).
- «Літописець великих князів литовських», складений за 1431 – 1446 рр. за хронологічним принципом.
- «Короткий Київський літопис», доведений до 1516 р.

Супрасльський літопис, Короткий Київський літопис – складений у кінці 15 – на поч. 16 ст. на території Білорусі. Знайдений в Супрасльському монастирі (біля Білостока, нині Польща), звідки й походить його назва. Знайдений професором Віленського університету Г. М. Даниловичем, опублікований першим з білорусько-литовських літописів. Супрасльський літопис висвітлює події з 9 ст. до 1515 р. Літопис поєднує в собі дві пам'ятки історичної літератури – Короткий Новгородський і Короткий Київський літописи. Вирішальну роль у створенні зіграли дві родини - Одинцевичі (за замовленням одного з них був створений рукопис) і Ходкевичі - фундатори монастиря. Збірник, де вміщений літопис, починається з родоводу Одинцевичів. Наприкінці рукопису є запис, що закінчений він 7028 (1519) року 6 жовтня, про себе переписчик сповістив, що звати його Григорій Іванович.

Перша, більша за розміром, частина Супрасльського літопису є компіляцією. У формі стислих порічних записів тут викладено історію київських, московських і литовських князів від 862 до 1500 р. В другій частині автор виступає вже як сучасник. Останній запис зроблено 1543 р. Ця частина відзначається точним датуванням і вірогідністю викладу історичних подій. В літописі оповідається про зруйнування Києва кримськими татарами (1482 р.), вторгнення татар на Волинь (1491, 1496 рр.), змову київського князя Михайла Олельковича проти Литви і страту змовників (1481 р.), про перемогу князя Костянтина Острозького над військами московського великого князя Василя III під Оршею (1514 р.) та інші події.

Супрасльський літопис становить цінне джерело з історії Русі-України та Білої Русі 14 – 1-ї пол. 16 ст. Вперше Супрасльський літопис опублікував Михайло Андрійович Оболенський 1836 року.

Хроніка Биховця – один із списків так званого Литовського літопису 16 століття, який близько 1840 року був власністю О. Биховця – голови волковиського межового суду.

Єдиний список цієї пам'ятки зник невдовзі після її публікації 1846 року литовським істориком Т. Нарбутом. Тому тривалий час хроніку Биховця

вважали фальсифікатом. Нині її автентичність не викликає сумнівів у фахівців. Хроніка Биховця не має початку й кінцівки.

Літопис Биховця охоплює події з історії Литовського великого князівства з 13 до початку 16 століття, висвітлює міжусобну боротьбу литовських князів за владу: війни Литви з Польщею, Тевтонським орденом, Золотою Ордою, кримськими татарами; боротьбу українського народу проти литовських і польських загарбників.

Баркулабівський літопис – українсько-білоруський літопис, складений наприкінці XVI – початку XVII століття. Автором вважається священик білоруського міста Баркулабово (обл. Орші) Федір Филипович.

Баркулабівський літопис охоплює події з 1563 до 1608 року. Головне місце у ньому посідають оповідання про боротьбу українського та білоруського народів проти польської агресії, католицизму та унії, про боротьбу козацтва під проводом Северія Наливайка, загони якого діяли і в Білорусі. У літописі відображено життя та побут українців і білорусів, викладено історію білоруських міст (Орші, Мінська, та інших), найбільшу увагу приділено подіям у м. Баркулабово. Укладач твору — прихильник православ'я і політичний виразник інтересів тих сил, що прагнули до єднання українського і білоруського народів проти соціального та національного гноблення.

5. Особливе значення серед літописів 2-ї половини XVII – початку XVIII століття мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – «козацькі», «козацько-старшинські» літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються.

До наших днів дійшли три найвизначніші козацькі літописи – Самовидця (про події 1648 – 1702 років, вірогідний автор – Роман Ракушка-Романовський),

Граб'янки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709)

та Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648 – 1700 років).

В усіх цих літописах не лише докладно розповідається про визвольну війну українського народу 1648–1654 років, а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та інших держав.

Джерелами козацьких літописів були давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали (урядові офіційні і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази тощо.

У 30-х рр. XVIII ст. Ізмаїл Срезневський склав «Короткий опис Малоросії» (рос. мовою) про події від Київської Русі до скасування гетьманства в 1734 році.

У 1765 році Петро Симоновський скомпонував «Краткое описание о козацьком народе» з описом подій від найдавніших часів до 1751 року.

Автором «Летописца или описання краткого знатнейших действий и случаев» про події в Україні з 1506 по 1737 рік був, імовірно, Яків Лизогуб.

У 1770 у Прилуках полковий обозний Степан Лукомський склав «Зібрання історичне» з описом подій в Україні у XIV — XVI столітті.

6. Активізація пізнавальної діяльності учнів – це перехід до більш високого рівня активності та самостійності учнів у процесі навчання, який стимулюється

розвитком пізнавального інтересу, та відбувається завдяки удосконаленню методів та прийомів навчального процесу.

Для активізації пізнавальної діяльності учнів також важливим є вдалий вибір методів, прийомів та засобів навчання, при якому враховуються певні психологічні особливості учнів. Головне призначення методів та прийомів навчання полягає в організації пізнавальної діяльності учнів.

Сьогодні, коли кожний учень розглядається як особистість, велика увага звертається на розвиваючу та активізуючу функції методів навчання.

У педагогіці існують різні класифікації методів та прийомів навчання: за джерелами здобуття знань (словесні, наочні, практичні), за характером пізнавальної діяльності (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, частково-пошукові, дослідницькі, проблемні), за способом організації навчально-пізнавальної діяльності (набуття нових знань, формування вмінь та навичок, застосування знань на практиці, перевірки й оцінювання знань та вмінь) тощо.

Правильний вибір методів навчання у відповідності до цілей та змісту навчання і вікових особливостей учнів сприяє розвитку пізнавальної активності та пізнавальної самостійності учнів, а також підвищує інтерес учнів до предмету, виробляє вміння та навички використовувати набуті знання на практиці, спонукає учнів до самостійної діяльності, формує світогляд.

Важливим зауваженням при виборі методу є той нюанс, що ефективність застосування того або іншого методу залежить не лише від елементів пізнання, які необхідно засвоїти в процесі навчання, але й від того, скільки нових понять вводиться та скільки використовується опорних.

Сьогодні в основі процесу навчання покладена мета створення умов для розвитку особистості. Тому вибір системи методів та прийомів навчання на цих засадах робить його розвиваючим та особистісно-орієнтованим.

Під розвиваючим навчанням в педагогіці розуміють спрямованість принципів, методів та прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів. Розвиваюче навчання націлене на формування розумових здібностей школярів, їх самостійності, інтересу до

навчання, а також на вдосконалення різних форм сприйняття навчального матеріалу.

Такий підхід до процесу навчання передбачає використання методів та прийомів, в основі вибору яких лежить ідея орієнтування не на досягнутий рівень розвитку учня, а на "зону ближнього розвитку". Це означає, що завдання, які ставляться перед учнями дещо перевищують їх можливості, але виконання яких можливе завдяки певній допомозі вчителя. Таким чином, націлений навчальний процес сприяє розвитку пізнавальної діяльності учнів та активізує її.

Висновки. Таким чином, основним джерелом до вивчення найдавнішої та середньовічної історії України є літописні пам'ятки. Це один з різновидів наративних джерел у вигляді оповідей, в яких події викладаються, як правило, за хронологією. Свою назву вони дістали від того, що виклад матеріалу в перших літописах починався словами "в літо". Літописи поділяються на княжі, місцеві та козацькі.

Питання для самопідготовки

1. На які види поділяються літописні пам'ятки як джерела з історії України?
2. Назвати літописні пам'ятки давньоруського періоду.
3. Які літописні твори представляють середньовічну історію України?
4. Назвати західноруські літописи.
5. Чому козацькі літописи є історіографічними творами?

Лекція 5.

Тема: Мемуари як вид історичних джерел з історії України

Мета: ознайомити студентів з особливостями мемуарної спадщини, їхньою класифікацією та характеристикою основних видів вказаних писемних пам'яток.

План

1. Особливості мемуарів.
2. Класифікація мемуарів.
3. Характеристика мемуарів з історії України.

4. Теоретичний аналіз мемуарів як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України

Вступ. **Мемуари** (фр. *mémoires* – спогади) – оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Дослідженням мемуарів займається спеціальна історична дисципліна – **мемуаристика**. Провідною жанровою ознакою мемуаристики є суб'єктивне осмислення певних історичних подій, життєвого шляху конкретно-історичної постаті із залученням документів, співвіднесенням власного духовного досвіду автора з внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їх вчинків, мотивацією дій і рішень.

Зміст лекції

Особливість. Мемуарам притаманна документальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній вимисел. Для мемуарів характерний подвійний погляд письменника на події, які він описує: так він сприймав їх насправді, а ось такими (з урахуванням життєвого досвіду, громадської думки) ці події постали в його свідомості через роки, в момент творчої праці над мемуарами. Говорячи про минуле, автор мемуарів практично ніколи не може перебувати в межах одного часового виміру.

Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

Засновником цього жанру вважається Ксенофонт – автор спогадів про Сократа й військовий похід греків («Анабасис», 401 до н.е).

Зародження джерел особового походження сягає у глибину століть: в Україні вони виникли ще за княжої доби. Тоді ж в українській історіографії

почала складатися і традиція використання таких джерел, хоча активно вони стали залучатися до історичних праць лише у XVIII–XIX ст. Досить широко джерела цього виду з архівів старшинсько-дворянських і шляхетських родів України застосовував у своїх дослідженнях відомий історик О. Лазаревський. З його ім'ям пов'язані, зокрема, найбільш значні перші публікації особових джерел з історії України. Що ж до комплексного використання джерел особового походження, то воно стало характерним для історіографії, починаючи з XX століття.

Мемуари поділяють на **три категорії**: об'єктні, мета і смисл яких лежить у відтворенні об'єкта авторської уваги, тобто подій, ситуацій, людей; суб'єктні, головний інтерес у яких спрямовується на постать автора; спогади, що органічно поєднують у собі обидва підходи.

Зупинимось докладніше на характеристиці основних різновидів джерел особового походження та їх місці у джерельній базі історії України.

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕМУАРІВ

За жанрами	За соціальним становищем автора	За тематично-хронологічним принципом
Спогади Автобіографії Щоденники Записні книжки Епістолярні документи Літературні записи Некрологи	Ознакою є ідейна спрямованість інформації в залежності від позиції автора	Поділ інформації за періодами або тематикою

Спогади (мемуари) є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. Спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст. У спогадах, написаних через багато років, на

характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності.

Важливим різновидом джерел особового походження є **щоденники**. Їх цінність полягає в тому, що вони створюються за гарячими слідами подій, нерідко у той самий день коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість історика, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи інших подій. Близькими до щоденників є **записні книжки**. Цей різновид особових джерел зараховують іноді до автобіографій, мемуарів, хоча вони мають свої особливості. До записних книжок автори заносять усе, що цікавить їх в особистому плані або в громадсько-політичному, духовному житті. Записи можуть бути датованими (що наближає їх до щоденника) або вміщуватися без дати.

Приватне листування — найбільш поширене джерело особового походження. Як і щоденники та записні книжки воно має інтимний характер, що зближує ці різновиди особових джерел.

Своєрідним джерелом особового походження, до якого, на жаль, рідко звертаються історики, є **автобіографії**.

Літературні записи — це ті ж спогади окремих осіб про дії, своє життя, подані в літературному оформленні інших авторів. Учасник подій розповідає, а літературний працівник записує розповідь, оформляє її літературно. Як правило, це робиться у випадках, коли вже учасник подій за станом здоров'я не в змозі сам написати спогад або не має належної літературної підготовки (у дуже рідкісних випадках — коли учасник подій дуже завантажений державними чи військовими справами), Історична цінність таких літературних записів майже кожного разу дуже сумнівна. Тут на суб'єктивізм учасника подій при розповіді нашаровується на суб'єктивізм літературного працівника часом такою мірою, що від історичної дійсності залишається дуже мало.

До мемуарних творів прийнято відносити і *некрологи*, своєрідні колективні спогади про особу після смерті, оформлені у відповідний текст людьми, які

найбільше знали померлого чи загиблого товариша. В деяких випадках некрологи містять таку інформацію з життя персоналі, якої раніше ніде не публікувалося і яка могла би бути втраченою назавжди, якби не з'явилась у некролозі.

Класифікація мемуарів за соціальним становищем авторів. Ці мемуаристи вирізняються деякими спільними рисами: вони пройняті глибокою громадянською відповідальністю за справи своєї епохи, розумінням ролі людського досвіду для прийдешніх поколінь; стосовно свого стану, соціального середовища вони є людьми освіченими, переважно передовими.

Класифікація мемуарів за тематико-хронологічним принципом. При практичному користуванні мемуарною літературою дослідника найперше цікавлять твори, присвячені тому питанню, яке він вивчає. Тобто для дослідника менш важливо, що перед ним: щоденник, спогад чи автобіографія. Менше значення для нього має авторство мемуарів. Головне, щоб у мемуарах йшлося про досліджувану проблему. З цього приводу можна сказати, що класифікація мемуарів за тематико-хронологічним принципом має прикладне значення.

2. Характеристика мемуарів з історії України

Найдавнішим джерелом **мемуарного жанру** можна вважати спогади літописця Нестора від 1091 р. про перенесення мощі в св. Феодосія. Більшість із наявних мемуарних джерел з історії України наступного періоду (приблизно до XVI ст.) належить іноземним авторам, які приїздили в Україну або постійно жили тут (з огляду на специфіку цих джерел, вони розглядаються окремо). Вітчизняні мемуарні джерела поширилися в Україні у XVII ст. Викликають інтерес у дослідників, наприклад, записки митрополита П. Могили про події в Україні 1620 –1630-х років. Мемуари з історії України того часу належали переважно політичним діячам, козацькій старшині, представникам духовенства. Виняток становлять досить своєрідні усні спогади рядового запорожця, свідка останнього розгрому Запорозької Січі Микити Коржа (1734–1835), записані архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом.

Великий масив мемуарної літератури припадає на ХІХ ст. Авторів спогадів приваблювали насамперед найважливіші події, що відбулися в той час: війна Росії з наполеонівською коаліцією, повстання декабристів, розгортання національно-визвольного руху українського народу, селянська реформа 1861 р. та ін. Публікації мемуарів у той період започаткували часописи "Основа", "Киевская старина", "Голос минувшего", "Русская мысль" та ін. Наприклад, журнал "Русская мысль" у 1885 р. (№ 5–6) надрукував спогади, продиктовані

М. Костомаровим, що мали назву "Автобіографія".

Їх наукове видання було здійснене пізніше – у 1922, 1989 і 1990 рр. Щоправда, більшість мемуарів тогочасних авторів побачили світ лише в наступному столітті. Це стосується спогадів народників, декабристів, учасників революційного та українського національно-визвольного руху. Така ж доля спіткала і спогади місцевих земських діячів, зокрема голови Чернігівської губернської земської управи (1887– 1896) В. Хижнякова.

Величезна кількість мемуарної літератури присвячена визвольним змаганням українського народу 1917–1920 рр. За роки радянської влади в Україні публікувалися здебільшого спогади осіб, пов'язаних з робітничим, соціал-демократичним і більшовицьким рухом. Що ж до спогадів провідників Української революції – лідерів українських політичних партій, діячів Центральної Ради, Директорії, уряду П. Скоропадського, ЗУНР – то вони

тривалий час друкувалися лише за рубежем. Так, у різний час з'явилися спогади В. Андрієвського, В. Винниченка, К. Левицького, О. Лотоцького, І. Мазепи, О. Назарука та багатьох інших учасників національно-визвольного руху, державних діячів УНР та ЗУНР. Поряд з окремими виданнями практикувалося вміщення мемуарів у томах документальної серії Наукового товариства ім. Т. Шевченка "Український архів".

Спогади учасників визвольних змагань 1917–1920 рр. продовжують публікуватися і в наш час. Так, у 1999 р. вийшла друком книга письменника Б. Антоненка-Давидовича "На шляхах і роздоріжжях" – у минулому вояка військ Директорії, а згодом в'язня сталінських концтаборів. Повних бібліографічних покажчиків цієї літератури поки що немає, а в наявних наводиться лише частина мемуарних джерел.

У 90-ті роки в Україні розгорнулася активна видавнича діяльність, метою якої було повернути читачеві твори мемуарної літератури, замовчуваної або спотворюваної за радянських часів. Репринтним способом були перевидані спогади багатьох політичних діячів різних політичних напрямів. Принципове значення мала поява вперше опублікованих в Україні спогадів Голови Центральної Ради М. Грушевського та Гетьмана Української Держави П. Скоропадського. Вони стояли на різних політичних позиціях, але їх об'єднували любов до свого народу, бажання зробити його долю щасливою. Опубліковані також спогади Голови Генерального Секретаріату Центральної Ради В. Винниченка.

Велику роботу щодо видання мемуарної літератури з історії визвольних змагань українського народу продовжують учені української діаспори, причому дедалі ширше практикується видання книг спільно з науковими установами України (спогади В. Кубійовича тощо).

Історія України між двома світовими війнами в мемуарній літературі висвітлена досить однобічно, що пояснюється утвердженням у Радянському Союзі репресивного режиму, який придушував будь-які прояви вільної думки. Мемуарну літературу цього періоду репрезентують в основному спогади учасників трудових звершень. Хоча більшість спогадів рядових учасників господарського будівництва, що відтворюють радянську дійсність 20–40-х років, друкувалися в літературному записі, вони становлять певну цінність для дослідника, який прагне об'єктивно висвітлити події, що відбувалися тоді у нашій країні. У цій групі мемуаристики доцільно насамперед звернутися до спогадів тих, хто виступав піонерами нових трудових починань (О. Стаханов, М. Мазай, П. Ангеліна, М. Ізотов, П. Кривонос та ін.). Спогади публікувалися неодноразово, останні видання, як правило, більш повні, уточнені, проте й вони нерідко спотворені, що слід обов'язково враховувати під час роботи з ними.

Трагічною сторінкою в історії України були масові репресії, які розпочалися з перших років радянської влади і продовжувалися в різних формах до середини 80-х років. Ці трагічні події відображені у спогадах, які частково почали публікуватися ще за часів хрущовської відлиги, а більш широко в 90-ті роки. Джерел цього виду небагато, оскільки багатьом із тих, хто міг би розповісти про ті страхітливі події, не вдалося дожити до наших днів. Серед такого роду видань варто згадати, насамперед, книгу-меморіал, що містить спогади про голодомор 1932–1933 рр.

Важливі відомості містять мемуари тих, хто стояв на вищих щаблях органів влади в Україні і був причетний до організації репресій. Особливий інтерес у цьому відношенні викликають спогади М. Хрущова, який у 1938 р. очолив ЦК Компартії України. Вони, хоча й не завжди об'єктивно, відтворюють досить широку панораму подій в Україні не лише в довоєнні, а й у наступні роки.

Спогадів, присвячених міжвоєнній історії Західної України, видано небагато. Цю прогалину намагається ліквідувати останнім часом Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, яке відновило видання своєї мемуарної бібліотеки.

Події Другої світової війни – героїка різних сил опору українського народу окупаційному режимові, воєнні і партизанські дії на території України, діяльність підпільників, трудові будні трудящих – висвітлюються в численних спогадах, які продовжують друкуватися і в наші дні. Чимало полководців, які керували військами, що обороняли або звільняли Україну, відтворили у своїх спогадах цікаві подробиці воєнних дій і становище в Україні в роки війни (І. Баграмян, А. Єременко, Г. Жуков, К. Крайнюков, І. Конєв, К. Москаленко, К. Рокосовський, М. Хрущов, В. Чуйков та ін.).

У мемуарній літературі всебічно висвітлена підпільна та партизанська боротьба українського народу проти окупантів. Широко відомі книги колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача, визначних партизанських командирів П. Вершигори, С. Ковпака, О. Сабурова та багатьох інших. До останнього часу майже невідомою в Україні була мемуаристика учасників ОУН та Української повстанської армії. Мемуари з цієї проблематики друкувалися лише за рубежем у вигляді окремих видань або у згадуваному вище виданні "Літопис УПА". Нині вони почали друкуватися і в Україні. З'явилися, нарешті, і спогади тих, хто в роки війни був вивезений до фашистської Німеччини на примусові роботи.

Післявоєнна історія України представлена у мемуаристиці фрагментарно. Опубліковані спогади окремих партійних працівників (М. Хрущова, П. Шелеста, О. Ляшка, Ф. Моргуна та ін.), рядових трудівників, наприклад київського токаря В. Семітського, діячів літератури та мистецтва. Як правило, вони не виходять за межі офіційних оцінок, багато фактів та подій авторами цих спогадів просто замовчуються. Щоправда, останнім часом почали з'являтися мемуари, автори яких об'єктивніше висвітлюють тогочасні події. До них належать, наприклад, спогади партійних керівників 60 – 80-х років Г. Вашенка, Ф. Овчаренка, письменника О. Гончара, харківського історика І. Рибалки.

Своєрідним джерелом особового походження, яке набуло поширення у 60 – 80-ті роки, є документи самовидаву. Нерідко їхніми авторами були політв'язні концтаборів та в'язниць Радянського Союзу, яким удавалося передати ці документи своїм друзям чи однодумцям на волі. Типовою для цього жанру є книга спогадів, листів, політв'язня В. Чорновола, згодом видатного політичного діяча української держави. Видана спочатку за рубежом у 1976 р., книга після здобуття Україною незалежності була перевидана у Києві. До неї, крім особистих спостережень в'язня, розповідей про суворий тюремний побут, увійшли й офіційні документи. Подібні спогади друкували й діячі діаспори.

Складні процеси, що відбувалися в економіці, політиці та громадському житті України упродовж останніх років її перебування у складі СРСР, проаналізовані поки що в небагатьох спогадах. Серед них, зокрема, варто згадати книгу экс-прем'єра України В. Масола. Що ж до видань, присвячених становленню та розвитку суверенної української держави, то їх кількість поки що незначна. Особливу увагу привертають спогади перших президентів України Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми.

Викликають інтерес також спогади колишнього Голови правління Національного банку України, народного депутата В. Гетьмана, присвячені висвітленню історії прийняття Конституції суверенної України. Вони передають атмосферу гострого протистояння, що передувало прийняттю Основного закону нашої держави.

Мешканців України та й усю світову громадськість продовжують цікавити події, пов'язані з Чорнобильською трагедією та її наслідками. Цій темі присвячені численні публікації – спогади учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, виступи-роздуми письменників І. Драча, Б. Олійника, І. Щербака, В. Яворівського, вміщені переважно на сторінках періодичної преси.

Завершуючи огляд мемуарних джерел, слід зазначити, що, відбираючи їх для вивчення, доцільно звернутися до бібліографічних посібників. На жаль, покажчиків, які б охоплювали всю мемуаристику України, досі немає, хоча частина її увійшла до багатотомного анотованого видання російської мемуаристики з XV ст. по 1917 р. (5 томів, 13 частин). До нього увійшли мемуарні джерела з історії українських земель, що входили до складу Росії, до того ж написані російською мовою. З ідеологічних міркувань до покажчика не включені видання української діаспори, а також література, що опинилася в роки радянської влади у спецхранах. Виданий анотований покажчик з історії радянського суспільства, проте і йому притаманні традиційні вади радянських видань, які слід ураховувати при використанні цієї групи джерел.

В Україні **щоденники** набули поширення у XVIII ст. Особливо цінними є щоденники сина гетьмана Д. Апостола – П. Апостола, генерального

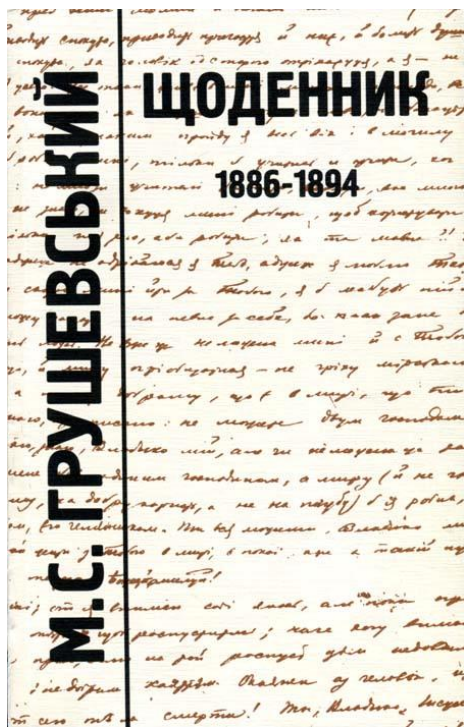
підскарбія Я. Марковича, канцеляриста Генеральної канцелярії М. Ханенка. Оскільки щоденники у той час створювалися, як правило, посадовими особами, вони, на думку О. Лазаревського, за своїм характером і змістом наближаються до актових джерел. Я. Маркович, наприклад, вів свій щоденник протягом майже 50 років (1717–1767), фіксуючи у ньому факти внутрішньої політики та міжнародних зв'язків гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола, а також С. Кочубея, повідомляючи чимало відомостей з історії, побуту, становища різних верств населення, розвитку ринку, ремесел тощо.

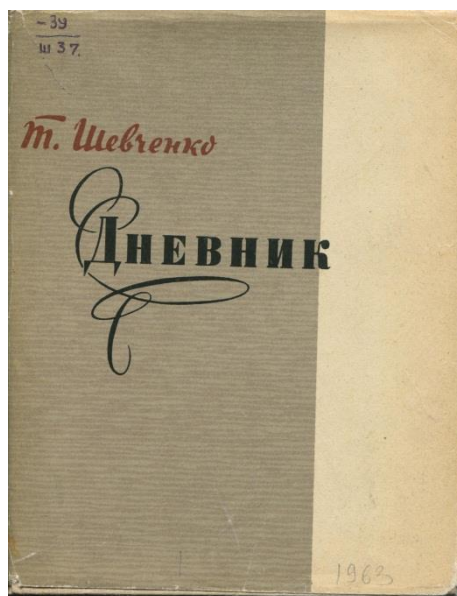
Цікавий за змістом і щоденник М. Ханенка, який підтримував близькі стосунки із багатьма гетьманами України, зокрема І. Скоропадським, П. Полуботком, Д. Апостолом, К. Розумовським. Разом із П. Полуботком він був запроторений до Петропавловської фортеці, звідки вийшов на волю уже після смерті Петра І. Щоденник висвітлює події з історії України за 30 років (1719–1721, 1727–1754).

Розквіт літературного жанру щоденників припадає на ХІХ ст. Їх складають не лише літератори, а й учені, політики. Завдяки цьому маємо додаткові цінні свідчення про історичні події тих часів від їх безпосередніх учасників або свідків. Сторінки історії України ХІХ ст. зафіксовані у щоденниках багатьох осіб, проте для історика важливо звернутися, насамперед,

до свідчень володарів дум української громадськості. Таких щоденників небагато. Щоденник Т. Шевченка охоплює всього два роки (1857–1858). Більш тривалий час вели щоденники П. Куліш (1845–1848), М. Грушевський (1888–1894), О. Кістяківський (1874–1885). Більшість із цих джерел побачили світ лише останнім часом.

Винятком є "Журнал" Т. Шевченка, який був надрукований у журналі "Основа" відразу ж після смерті Кобзаря. Пізніше він передруковувався у численних виданнях творів Т. Шевченка.

Історія України ХХ ст. представлена у щоденниках досить вибірково. Деякі періоди мало або й зовсім не відображені в них. Пояснюється це кількома причинами: по-перше, бурхливим розвитком подій, прискоренням темпів життя людей, а по-друге, небажанням людей з тих чи інших причин бути відвертими у своїх думках навіть з аркушем паперу. Проте окремі періоди досить повно відображені у щоденниках. Це стосується, наприклад, передумов і розвитку Української революції 1917–1920 рр., оцінки тогочасних подій, що відбувалися в Росії.

З радянських часів щоденників збереглося небагато. І це не дивно, адже власті не гребували використовувати їх як свідчення для звинувачення у судових процесах. Так сталося з щоденником видатного вченого-українознавця С. Єфремова, засудженого у справі Спілки визволення України. Його щоденник, нещодавно виявлений в архіві Служби безпеки України, нині опублікований. У 90-ті роки були опубліковані щоденники В. Вернадського, О. Гончара, О. Довженка та інших видатних діячів української науки і культури. Особливої уваги заслуговує щоденник поета-десидента В. Стуса, складений під час перебування в одному з радянських концтаборів.

Проте був у радянській історії України період, коли щоденники знову відродилися у досить великих масштабах – це роки Другої світової війни. Її події, зокрема партизанський рух, докладно відображені у щоденникових записах учасників. Так, секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренко відтворив події 1941 – 1943 рр. на Чернігівщині. Значний інтерес у дослідників викликають щоденники командира партизанського з'єднання М. Наумова та комісара з'єднання С. Руднева, в яких відображені партизанські рейди 1943 р. по тилах ворога.

В умовах суверенної України, незважаючи на відсутність цензури, щоденники не набули поширення. Таким чином, хоча щоденники й не охоплюють усі періоди історії України, вони є суттєвим джерелом вивчення багатьох подій, що привертати увагу їх сучасників.

Близькими до щоденників є **записні книжки**. В Україні цей різновид джерел започаткований, очевидно, у XVIII ст., про що свідчить записна книжка Прилуцького полкового осавула М. Мовчана. До неї увійшли не лише факти з біографії автора, а й копії багатьох майнових документів того часу, які стосувалися особисто автора або його родичів, а також уривки з інших джерел – літописів, гетьманських універсалів тощо. У XIX–XX ст. записні книжки вели, головним чином, письменники, які відображали в них свої життєві враження, висловлювали ставлення до подій у країні, вміщували підготовчі матеріали до майбутніх творів. Особливий інтерес у цьому плані викликають записні книжки О. Гончара, в яких наводиться чимало спостережень, що стосуються різних сторін життя України.

Приватне листування – найбільш поширене джерело особового походження. Як і щоденники та записні книжки воно має інтимний характер, що зближує ці різновиди особових джерел. О. Герцен, зокрема, писав із цього приводу: "Листи більше ніж спогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким воно було, затримане і нетлінне". Приватне листування оприлюднюється, як правило, після смерті адресатів. Виняток становлять листи, що надсилаються дописувачами до засобів масової інформації з метою їх публікації.

Український епістолярій досить об'ємний, проте досліджений джерелознавцями недостатньо. Саме цим, очевидно, пояснюється той факт, що історики рідко використовують у своїх працях приватні листи, хоча від кожного із століть залишилися яскраві зразки епістолярних джерел. Одним із найдавніших джерел епістолярного характеру є лист членів іудейської общини Києва, датований X ст. З XVI ст. збереглися листи духовенства, міщан, Київського митрополита Макарія, з XVII ст. – листи митрополита П. Могили, з XVIII ст. – приватне листування відомого українського політичного діяча Г. Полетики, листи І. Мазепи до своєї коханої Мотрі. Проте справжній розквіт приватного листування припадає на XIX ст. До нашого часу дійшли цінні колекції листів видатних діячів України – Т. Шевченка, М. Костомарова. П.

Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших.

Кращі зразки епістолярних джерел з історії XIX ст. були вже тоді оприлюднені на сторінках часописів "Киевская старина", "Русский архив", у "Записках НТШ" та інших виданнях. Тематичні книжкові видання листів видатних діячів України відносяться до початку XX ст. Досить повно, зокрема, було видано листування М. Драгоманова за 1876–1895 рр. з відомими діячами українського національно-визвольного руху Ю. Бачинським, О. Борковським, М. Павликом, К. Паньківським, О. Огановським, І. Франком, Ю. Яворським та ін. Цікава доробка належить К. Студинському, який надрукував 566 листів В. Білозерського, О. Барвінського, М. Драгоманова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, С. та М. Подолинських, О. Терлецького.

Активну роботу щодо публікації епістолярних джерел здійснювали вчені української діаспори. В часописі "Український історик" були опубліковані листи М. Грушевського (1969. № 4; 1970. № 1-3), О. Кониського (1965. № 1-2), О. Кандиби (1985. № 1-4), В. Антоновича (1988. № 1-4; 1999. № 1-3) та ін.

Епістолярна спадщина багатьох діячів науки, культури, політики України почала освоюватися лише в останній час. Це стосується навіть таких відомих осіб, як П. Куліш та М. Грушевський. Цінним джерелом з історії духовного розвитку українського народу є листи Т. Шевченка (їх відомо нині 259), а також листи істориків, митців, письменників Кобзареві. В одному з останніх видань наводиться 250 таких листів, датованих 1840–1861 рр.

Епістолярні джерела XX ст. здебільшого не опубліковані, вони зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях або приватних зібраннях. Наявні публікації охоплюють в основному першу половину століття. Істориків зацікавлять, безперечно, листи С. Петлюри часів Української революції 1917–1920 рр. і післяреволюційної доби. Окремі публікації приватних листів здійснені за радянських часів. Опубліковані, зокрема, такі хвилюючі документи, як листи мешканців України, які були насильно вивезені до гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни (250 листів).

В умовах суверенної України розгорнулась активна робота щодо оприлюднення епістолярної спадщини осіб, які стали жертвами тоталітарного режиму. Величезне значення має публікація листів поета, політичного в'язня В. Стуса за 1959–1985 рр. Його епістолярна спадщина, за збереження якої поет боровся, долаючи перешкоди, що їх чинив тоталітарний режим, дійшла до нас. Розповідаючи про те, як важко було здійснювати листування в умовах ув'язнення, В. Стус писав: "За листи доводилося витримувати справжню війну з КДБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої скарги відповідали своєрідно: "В Магаданському аеропорту мішок, в якому носять кореспонденцію, дірявий". Опублікований епістолярій В. Стуса налічує майже 400 листів до рідних, друзів, знайомих за період з 1959 по 1985 рік. Він відтворює не лише історію творчих пошуків В. Стуса, а й колоритно передає характерні риси епохи, ту задушливу атмосферу, в якій довелося жити видатному митцеві. Останнім часом здійснені публікації листів й інших політв'язнів.

У дослідників розвитку історичної науки в Україні у ХХ ст. безперечно викличе інтерес епістолярна спадщина академіка Д. Яворницького, до публікації якої приступив Дніпропетровський музей, що носить його ім'я. Вже опубліковане листування історика з ученими, діячами культури.

Активну участь у публікації українського епістолярію беруть учені української діаспори. Ними видані, зокрема, численні листи діячів української культури, які опинилися за межами України, за 50–80-ті роки ХХ ст., у тому числі листи політв'язня сталінських часів письменника Б. Антоненка-Давидовича. Проте в цілому епістолярна спадщина того періоду, яка висвітлює багато подій і проблем, що не знайшли відображення в інших джерелах, ще чекає на своїх дослідників.

В архівосховищах, бібліотеках, наукових установах, приватних колекціях зберігається чимало неопублікованих листів. Велика колекція листів, зокрема, зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Відомий правозахисник С. Глузман передав до цієї бібліотеки унікальну колекцію листів

"в'язнів совісті" брежнєвського часу. До Інституту літератури НАН України надійшло 880 листів, адресованих українськими дисидентами З. Генік-Березовській, яка перекладала і розповсюджувала на Заході їхні твори. Листи І. Дзюби, І. Драча, М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Шевчука відтворюють гнітючу обстановку, що склалася в суспільно-політичному житті України в 60-ті роки.

Таким чином, епістолярна спадщина кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас приватне листування є автопортретом авторів листів, тобто важливим джерелом вивчення суспільної психології різних часів.

Своєрідним джерелом особового походження, до якого, на жаль, рідко звертаються історики, є **автобіографії**. Джерела цього різновиду народилися ще за княжої доби, про що свідчить автобіографія князя Володимира Мономаха, вміщена в останній частині його "Повчання дітям".

У різні часи до складання автобіографій зверталися письменники, діячі культури, науки, рідше – політики. Як окремий жанр автобіографії утвердилися в Україні у XVIII ст. Одна з них належить священику І. Турчиновському, який у

першій половині XVIII ст. багато мандрував по Україні, Білорусі. Автобіографія мала досить характерну назву, що визначала її зміст: "Списася многогрешним Илиєю Турчиновским, священником и наместником Березанским, житие и страдание свое в память детям своим и внукам, и потомкам". Уперше автобіографія була оприлюднена у 1885 р. в журналі "Киевская старина" (Т. XI.). Згодом, як чудовий зразок автобіографічного жанру, неодноразово вміщувалася у різних хрестоматіях.

У XIX ст. автобіографії в Україні стали звичним явищем у середовищі творчої інтелігенції. Одна з них належить генію української культури Тарасу Шевченку. Її значення як джерела виходить далеко за межі суто біографічного документа епохи. Написана у 1860 р. на замовлення редакції петербурзької газети "Народное чтение", вона була опублікована в той час, коли в суспільстві точилися гострі дискусії навколо проблеми практичного здійснення селянської реформи. Автобіографічна сповідь геніального поета й художника, вчорашнього кріпака про свої життєві митарства, у тому числі арешт, заслання, справила велике враження на сучасників і, безперечно, сприяла формуванню антикріпосницьких настроїв у Росії.

У 1868 р. західноукраїнська газета "Правда" (Львів) помістила автобіографію сучасника Т. Шевченка – П. Куліша (№ 2, 3, 4, 7, 24, 25, 27, 28). Дещо пізніше (1875) з'явилася автобіографія М. Костомарова, хоча за характером і обсягом вона виходить за рамки звичайної автобіографії і є по суті мемуарним твором. Досить відомою наприкінці XIX – на початку XX ст. була автобіографія М. Драгоманова. Написана у 1883 р. в Женеві (у 1889 р. автор доповнив її додатковими сюжетами), автобіографія у 1896 р. була вперше опублікована у Львові українською мовою у книзі "М. П. Драгоманов: Його юбілей, смерть, автобіографія". Російською мовою побачила світ у 1906 р. в журналі "Былое" (№ 6), а в 1917 р. була видана в Києві окремою брошурою. Автобіографії нерідко створювалися на замовлення видавництв, редакцій енциклопедичних видань, політичних партій або громадських об'єднань. Саме

такою була історія створення автобіографій М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Шаповала.

Автобіографії діячів українського відродження XIX ст. завжди привертали до себе увагу дослідників. П'ятнадцять таких автобіографій були вміщені у збірнику, підготовленому вченими української діаспори. До збірника увійшли автобіографії Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Барвінського та ін.

Досить своєрідним різновидом автобіографій є документи, створені на вимогу карних органів людьми, які перебували під слідством. До цих джерел слід підходити дуже обережно, оскільки автори іноді приписували собі вчинки, яких вони в житті не здійснювали.

Останнім часом в Україні розгорнулася робота щодо складання та випуску різного роду біографічних словників. У зв'язку з цим відомі діячі науки, культури, політики на прохання різних редакцій та установ складають біографічні довідки за певною формою. Архіви, створені на основі цих матеріалів, стануть у нагоді дослідникам сучасної історії України.

Отже, автобіографії є цінним джерелом для вивчення, насамперед, діяльності окремих осіб, їх оцінки особистого внеску в розвиток цивілізації.

Особливої уваги дослідників заслуговують **подорожні нотатки** іноземців, що містять значний пласт мемуарних відомостей з історії України. Наприклад, французький автор Блез де Віженер склав у 1573 р. для польського короля Генріха записку, в якій охарактеризував тогочасне становище на українських землях.

Нерідко записи іноземців мали характер щоденників. Цікаві подробиці про побут запорожців наприкінці XVI ст. містяться у щоденнику Еріха Лясоти. До XVII ст. відноситься щоденник, складений кількома польськими авторами під час походу 1625 р. польського гетьмана Конецпольського проти повсталих запорозьких козаків. Чимало фактичного матеріалу з історії українських земель у XVII ст. наводиться у широковідомих записках французького інженера Г. Боплана, який прожив в Україні 17 років (1630–1648), споруджуючи поселення

та фортифікаційні споруди для захисту від татарських нападів. До цього століття відносяться також мандрівні записи Павла Алепського. Як відомо, у 1652–1656 рр. відбулася поїздка сирійського патріарха Макарія III до Москви, яка пролягала і шляхами України. Син патріарха, архідиякон П. Алепський, виконував обов'язки секретаря при батькові. Подорож по Україні тривала 109 днів. У нотатках наведені цікаві факти про зустрічі патріарха з гетьманом Б. Хмельницьким, його Генеральним писарем І. Виговським, митрополитом С. Косовим, представниками генеральної старшини .

Ще в XIX ст. записи мандрівників-іноземців зацікавили істориків. Найбільш цінні з них були опубліковані у книзі "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси". На жаль, перекладачеві К. Мельнику та відомому українському історику В. Антоновичу не вдалося здійснити свої плани щодо видання мемуарних джерел більш пізнього часу. Цю прогалину пізніше частково ліквідував В. Січинський, який видав хрестоматію "Чужинці про Україну". Його твір став своєрідним путівником по мемуарах зарубіжних авторів про Україну. Ця праця у 1937–1992 рр. витримала сім видань. У ній вміщено витяги з мемуарів визначних діячів багатьох країн світу, які відвідували Україну або проживали в ній за період з IX по XIX ст. Обґрунтовуючи своє звернення до теми, автор писав: "Знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневір'я і шкідливе почуття меншої вартості (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність". Найбільш якісним є видання 1942 р. , яке відрізняється від попередніх та наступних не лише повнотою, а й наявністю численних покажчиків (історичних імен, авторів-чужинців, речового реєстру українського краєзнавства, переліком використаної літератури). У практичній роботі можна скористатися й пізнішими виданнями.

Збереглося чимало подорожніх нотаток, присвячених окремим регіонам. Найчастіше мандрівники відвідували Крим. У XVII ст. свої враження від відвідування Криму записав відомий турецький мандрівник Е. Челеба.

Наслідком масових відвідувань Криму іноземцями в наступні часи була поява численних видань, у яких зафіксовані їхні враження про цю перлину природи та про історичні події, що відбувалися у цьому регіоні. Лише за період з кінця XVIII до початку XX ст. зафіксовано понад тисячу таких видань.

Окремо варто згадати про подорожні замітки наших видатних співвітчизників, які з різних причин опинилися поза межами України, проте часто відгукувалися на події, що відбувалися на рідній землі. Найбільш характерним видом цього джерела є подорожній "діярій" гетьмана П. Орлика за 1720–1732 рр.

Прикладом некролога може бути стаття Я. Головацького "Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу" (див. "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. – К., 1989. – С. 254–259). "Повідомлення", написане в дусі некролога, – про смерть генерала Романа Шухевича – Е. Лозинського – Тараса Чупринки – Тура.

4. У програмах для загальноосвітніх навчальних закладів з історії України та всесвітньої історії зазначено: «...критерієм оцінки навчальної діяльності учнів вбачають не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній ситуації, вміння самостійно здобувати знання, вести пошуководслідницьку роботу». У зв'язку з цим зростає значення самостійної роботи як на уроках, так і в процесі виконання домашнього завдання. Серед предметно-історичних спеціальних умінь і навичок учнів з історії програма передбачає у старшій школі розвивати вміння критично аналізувати й оцінювати історичні джерела.

ті в методиці називають документами. Історичні джерела у процесі навчання історії виконують такі основні функції: ілюстративно-інформаційну (існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, що несе в собі першоджерело); пізнавально-розвивальну (на основі історичного документу виконуються завдання, спрямовані на розвиток розумових процесів через пошуково-дослідницьку діяльність); практично-узагальнювальну (дає

можливість перевірити рівень сформованості отриманих учнями вмінь і навичок у процесі навчання за допомогою виконання практичних завдань); ціннісно-сміслову (надає досвід емоційно-ціннісних стосунків). Проблема використання історичних джерел на уроці набуває сьогодні нової актуальності. Якщо кілька десятиліть тому існувала проблема, пов'язана з браком інформації, то в сучасному світі постає інша проблема – її надмірність. Інформація щодо однієї теми, яка надходить із різних джерел, часто може бути відмінною і навіть суперечливою. Тому важливим вмінням є її відбір та критичне осмислення. Учені вважають, що документ для уроку повинен: – відповідати цілям, завданням навчання історії; – відображати основні, найбільш типові факти і події епохи; – бути органічно пов'язаним з програмним матеріалом, сприяти актуалізації історичних знань, щоб можна було запропонувати учням пізнавальні питання і завдання; – бути доступним учням за змістом та обсягом, цікавим; – містити побутові та сюжетні подробиці, що дозволяють диференціювати навчання, конкретизувати уявлення учнів про ті чи інші події, явища, процеси, робити на них певний емоційний вплив; – володіти літературними та науковими достоїнствами, достатньою інформативністю для розвитку пізнавальної самостійності й зацікавленості, удосконалення прийомів розумової праці.

Висновки. Завершуючи огляд джерел особового походження, слід зауважити, що вони, відтворюючи події певного часу, не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів, суспільних явищ. Тому їх цінність зростає, коли вони використовуються у комплексі з іншими видами джерел.

Питання для самопідготовки

1. В чому полягає особливість мемуарів?
2. Чому мемуари є цінними для вивчення історії України?
3. Назвати види мемуарів.
4. Охарактеризувати основні пам'ятки мемуарних творів.
5. Чому літературні пам'ятки є суб'єктивними?

Лекція 6.

Тема: Періодика як вид історичних джерел з історії України

Мета: ознайомити студентів з принципами класифікації періодичних видань, а також визначити роль і місце періодики у джерельній базі історії України.

План

1. Принципи класифікації періодичних видань. Провідне місце у джерельній базі нової та новітньої історії України.
2. Перші газети та журнали на підросійській Україні – початок ХІХ ст.
3. Виникнення наприкінці ХІХ ст. українських часописів поза межами України.
4. Українська преса Західної України міжвоєнного періоду.
5. Теоретичний аналіз періодичних видань як писемних джерел у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках з історії України

Вступ. Грецьке слово *περίοδος*, що означає *кружений шлях, обертання, чергування*, дало назву надзвичайно поширеній формі друкованого слова у вигляді газет, журналів, кварталників, щорічників під певними назвами, які залежно від виду видання повторюються через день, тиждень, місяць тощо. Для означення такою типу видань вживається також слово *преса*.

Зміст лекції

1. З-поміж історичних джерел періодика належить до таких, що з'явилися відносно пізно, тобто вже після винайдення друку. Хоч відомі також рукописні листки, "відомості", інформації, які періодично готувалися і вивішувалися на стінах чи дошках різних установ, починаючи від царського двору і закінчуючи студентською групою. Причому така рукописна періодика ("стінна преса") існувала не тільки тоді, коли ще не було друку, але має місце і в наш час.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

За періодичністю	За видами	За змістом	За приналежністю до видавців	За місцем видання	За ідейно-політичним спрямуванням	За мовою
Щоденна Кількаразова	Газети Журнал	Медичний Історичний	Партійна Урядова	Обласна Районна	Радикальна Клерикальна	Україно -

на тиждень Тижневими Двотижневими Квартальними Раз на півроку Раз на рік	и Збірник и	Релігійний тощо	Громадських організацій Тощо	Міська тощо	Прогресивна Реакційна Тощо	мовна Англо- мовна тощо
---	-------------------	--------------------	------------------------------------	----------------	----------------------------------	----------------------------------

Поряд з класифікацією преси за періодичністю виходу в світ чи не найголовнішою є класифікація за *видами* на:

— газети – періодичні видання – щоденні, кількарізкові на тиждень, покликані висвітлювати поточні події, подавати поточну інформацію з різних сфер суспільного життя. Характер інформації в газеті залежить від її громадсько-політичного чи професійного спрямування;

— журнали – періодичні видання у вигляді книг, вирізняються аналітичними матеріалами про суспільно-політичні процеси, наукові проблеми, літературознавчі, мистецтвознавчі та інші профільні питання залежно від напрямку журналу. В літературних журналах поміщаються твори художньої літератури. Журнали можуть мати комплексний характер, наприклад, як громадсько-політичні та художньо-літературні одночасно, так само художньо-літературні й мистецтвознавчі одночасно тощо;

— періодичні збірники – періодичні видання у вигляді книг найчастіше з певної науки: літературознавства, історії, джерелознавства та ін. У джерелознавстві таким, наприклад, збірник "Історичні джерела та їх використання".

Звичайно, такий поділ періодики умовний, бо в багатьох випадках їх видові та змістові грані не є чіткими, а кожний номер видання сам по собі кожного разу становить продукти творчості на наступний номер може в багатьох відношеннях відрізнитися від попереднього.

У джерельній базі нової та новітньої історії України провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації

(документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). Преса характеризується також *оперативністю подання інформації* про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події.

2. *Перші друковані* газети виникли ще на початку XVII ст. у Бельгії та Франції. Історія преси в Україні сягає 9 липня 1749 р., коли у Львові вийшов друком листок "Кур'єр львівський" (польською мовою), що містив відомості про релігійне та світське життя міста. Більшість дослідників першою газетою в Україні вважають львівський щотижневик "Gazette de Leopold", що вийшов 1 січня 1776 р. французькою мовою (до нашого часу зберігся лише один номер цієї газети). Наприкінці XVIII ст. у Львові з'явилося ще кілька газет польською та німецькою мовами. Першим львівським щоденним виданням була газета "Dziennik patryjotycznych politykow", що виходила польською мовою у 1792–1798 рр. (з перервами).

Перша газета українською мовою "Зоря Галицька" вийшла в Галичині 15 травня 1848 р.

Вона видавалася до квітня 1857 р. як орган Головної Української Ради. В 1849 р. у Львові засновано урядовий часопис "Галицько-Руський вісник". Він виходив тричі на тиждень і друкував головним чином офіційні матеріали. Напівофіційним органом, що видавався в Австро-Угорщині для українців, був "Вісник для русинів в Австрійській державі" (1850–1856).

На Буковині перша газета румунською і німецькою мовами вийшла у 1848 р., а в Закарпатті першою була "Церковна газета" ("Церковний вісник"), що видавалася у 1856–1858 рр. у Будапешті.

На Наддніпрянській Україні розвиток періодики зумовлювався політикою російського царизму. Перші газети та журнали на підросійській Україні почали видаватися на початку ХІХ ст. У Харкові були започатковані такі видання, як "Харьковский еженедельник" (1812), гумористичний журнал "Харьковский Демокрит" (1816), громадсько-політичний журнал "Украинский вестник" (1816–1819), "Украинский журнал" (1824–1825), "Украинский альманах" (1831), "Запорожская старина". Особливої уваги заслуговує "Украинский вестник" – один із перших краєзнавчих журналів, який уміщував багато матеріалів з історії, географії, етнографії України. В його роботі брали участь Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський,

декабрист О. Раєвський, В. Каразін та ін. У 1817–1823 рр. видавалися "Харьковские известия", частина матеріалів у яких друкувалася українською мовою.

Принципове значення для становлення преси як історичного джерела мала поява у 1838 р. в усіх губернських центрах України губернських відомостей (у їх назві відтворювалася назва відповідної губернії, наприклад, "Киевские губернские ведомости"). Відомості були друкованим органом губернських властей і відображали офіційну точку зору на ті чи інші події. Проте вони мали суттєву перевагу над іншими виданнями: їх матеріали не підлягали цензурі (за винятком 1863 – 1881 рр.). Мабуть, цим пояснювався той факт, що багато хто з учених охоче друкував у них матеріали з місцевого краєзнавства.

Губернські відомості видавалися російською мовою і мали дві частини: офіційну і неофіційну, причому іноді кожна з них виходила окремими випусками. В офіційній частині друкувалися постанови, розпорядження центральних та місцевих властей. Для істориків неабияку цінність мають матеріали неофіційної частини, де розміщувалися історичні есе, спогади, огляди літератури, бібліографічні покажчики з історії краю тощо. Деякі "Ведомости" (Полтавські, Чернігівські) завдяки активній участі в них відомих громадських діячів перетворилися на своєрідні центри історико-краєзнавчої роботи і відповідних публікацій за участю відомих учених-українознавців.

У 60-ті роки ХІХ ст. кількість газет та журналів значно збільшилася. З'явилися газети, розраховані на ширші кола читачів: "Киевлянин" (Київ, 1864), "День" (Одеса, 1869), "Новороссийский телеграф" (Одеса, 1869) та ін. В умовах піднесення українського національного руху, в Петербурзі було засновано журнал "Основа" (1861–1862), за участю Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, О. Кістяківського, О. Лазаревського та інших діячів української науки і культури. Частина матеріалів журналу друкувалася українською

мовою. Проте вже у 1863 р. вийшов сумнозвісний Валуєвський циркуляр, згідно з яким друкування книг та газет українською мовою заборонялося. Тому в наступні роки видання періодики українською мовою в Росії було припинено аж до революції 1905–1907 років.

Наприкінці XIX ст. кількість періодичних видань помітно зростає. У багатьох містах почали виходити масові щоденні газети, значення яких, як історичного джерела, важко переоцінити. У Західній Україні першою щоденною газетою (з 1888 р.) стала львівська газета "Діло" (1880–1916).

На той час у Львові видавалося чимало журналів народно-демократичного і радикального спрямування ("Друг", "Світ", "Громадський друг", "Народ", "Житє і слово"), у становленні й діяльності яких активну участь брав І. Франко. Деякі з цих видань, зокрема "Громадський друг" (1878–1879), уміщували матеріали з Наддніпрянщини і загальноукраїнську інформацію.

У 1882 р. у Києві був заснований журнал "Киевская старина", який перетворився на головний друкований орган Київської Громади. Протягом 25 років на його сторінках друкувалися численні історичні джерела, наукові праці з українознавства, книжкові огляди тощо.

Наприкінці XIX ст. українські часописи виникли й поза межами України. Найвідоміший із них – "Громаду" (1878–1882) – заснував у Женеві М. Драгоманов. Завдяки участі в ньому І. Франка, М. Павлика, С. Подолинського та інших відомих діячів це видання набуло великої популярності.

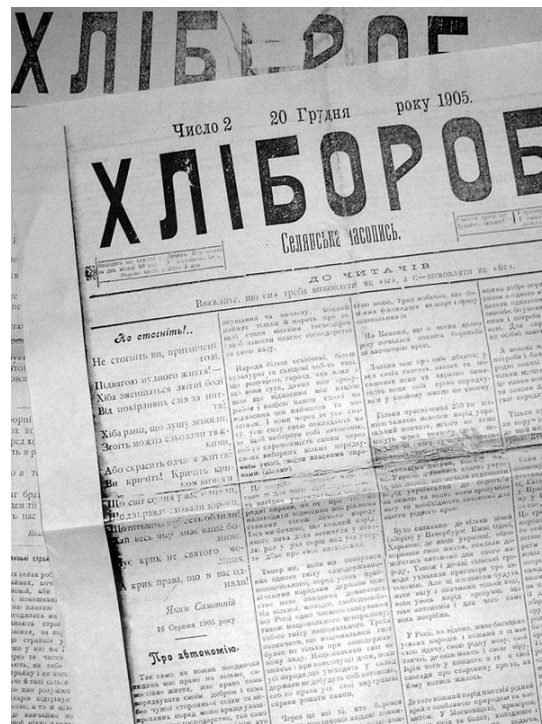

З появою в Україні політичних партій та рухів виникла партійна преса. Оскільки діяльність політичних партій у Росії тривалий час була заборонена, партійна преса мала нелегальний характер. Першим соціал-демократичним друкованим органом була газета "Вперед", заснована 6 січня 1897 р. Починаючи з третього номера вона стала органом Київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу. У серпні 1897 р. в Києві почала виходити "Рабочая газета". На I з'їзді РСДРП її було проголошено друкованим органом партії.

У період революції 1905–1907 рр. на короткий час склалися умови для видання опозиційних газет та журналів. У листопаді 1905 р. була скасована попередня цензура періодичних, а з квітня 1906 р. й неперіодичних видань. Це сприяло появі нових численних видань. В Україні почали виходити 16 україномовних газет і журналів. Щоправда, вже наприкінці 1906 р. завдяки репресивним діям властей їх

кількість скоротилася до чотирьох. Як згадував Є. Чикаленко, періодичні видання "виникали і щезали, як бульки на воді". Багато які з видань закривалися вже після виходу у світ першого номера. Так було з газетами "Народное дело" (Одеса, 1906), "Народна справа" (Одеса, 1906), "Запоріжжя" (1906) та іншими. Типовим звинуваченням на адресу українських газет була пропаганда сепаратизму. Лише з грудня 1905 по 21 січня 1906 р. в Києві, наприклад, було порушено 74 карні справи проти редакторів місцевих газет¹⁰¹.

Перша українська газета на Наддніпрянщині – "Хлібороб" – була заснована у місті Лубни Полтавської губернії в листопаді 1905 р.

Вона виходила за редакцією В. Шемета. До заборони вдалося випустити п'ять номерів, які мали велику популярність серед населення, особливо селян. З кінця 1905 р. у Полтаві видавалася газета "Рідний край", у Могилеві-Подільському з 1906 р. – "Світова зірниця". 1 січня 1906 р. у Києві за участю С. Єфремова та В. Чикаленка була заснована газета "Громадська думка". Заборонена владою, вона почала виходити у вересні 1906 р. під назвою "Рада". Газета перетворилася на

координаційний центр українського національно-визвольного руху Наддніпрянщини.

У 1907 – 1909 рр. за участю М. Порша, В. Садовського, Я. Міхура, С. Петлюри виходив щотижневик "Слово". Значний резонанс серед громадськості країни мали публікації літературно-наукового і політичного щомісячника соціал-демократичного напрямку "Дзвін", який видавався у Києві в 1913–1914 рр. за участю Д. Антоновича, В. Левинського та інших відомих українських діячів.

Всього в Україні до 1917 р. видавалося 1200 назв газет. На жаль, не всі з них збереглися. Найповніша колекція тогочасної періодики представлена в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (320 назв).

3. Значна кількість українських часописів на початку ХХ ст. виходила *за межами України*. У Петербурзі з березня 1907 р. видавалася за редакцією Д. Донцова газета "Наша Дума" – орган української фракції II Державної Думи. Після її заборони до червня 1907 р. раз на тиждень виходила газета "Рідна справа – Думські вісті". У Москві в 1912 – 1913 рр. видавався журнал "Украинская жизнь" за редакцією С. Петлюри та О. Саликовського. У Женеві в 1915 – 1916 рр. українські соціал-демократи випускали за редакцією Л. Юркевича газету "Боротьба".

Справжній ренесанс української періодики пов'язаний з Українською революцією 1917–1920 рр. та відновленням української державності. В 1917 р. в Україні виходило понад 550 газет різних політичних напрямів. Усі ці видання є важливим джерелом для вивчення тогочасних подій. Особливу цінність серед них мають видання Центральної Ради – "Нова Рада", "Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки", а також газети провідних політичних партій України – "Боротьба" (орган Української

партії соціалістів-революціонерів), "Робітнича газета" (орган Української соціал-демократичної партії) та ін.

4. Чисельною була українська преса Західної України, тобто тих земель, які 1919–1939 рр. перебували у складі Польської держави. Станом на 1927 р. у Польщі виходило 87 українських періодичних видань, з яких 61 – у Львові, дев'ять у Станіславі, шість на Волині, п'ять – у Варшаві, три – у Лодзінському, два – у Люблінському воєводствах та один у Кракові. Під впливом УНДО перебували газети "Діло", "Народна справа", "Новий час", "Свобода". Газетою Української Соціал-радикальної партії був "Громадський голос". До комуністичних належали "Культура", "Наше слово", "Сельроб", двотижневик "Сяйво". Близький до позиції петрушевицької Української Партії Праці були тижневики чи двотижневики "Наша земля", "Сила", "Праця", "Рада". Видавалося понад десять часописів господарсько-економічного спрямування: "Господарсько-кооперативний часопис", "Кооперативне молочарство", "Кооперативна республіка", "Нове Село", "Сільський господар", "Український купець", "Український пасічник". Різноманітними за матеріалами були наукові та культурно-освітні видання "Літопис Червоної Калини", "Літературно-науковий вісник", "Неділя", "Нові шляхи", "Нова хата", "Поступ", "Правда", "Світ", "Вікна", "Життя і знання", "Жіноча доля", "Бескид", "Наука і розваги". Кілька видань мали суто науковий характер. Це ЗНТШ, "Лікарський вісник", "Технічний вісник" "Українська школа", "Життя і право". З-поміж професійної періодики більші тиражі мали "Учительське слово", "Дяківські відомості", "Професійний вісник", "Службовець". З усіх цих часописів до 1923 р. щоденними були тільки два, а з 1932 р. – три: "Діло", "Час" та "Новий час". Емігранти з Наддніпрянщини видавали "Хліборобський шлях", "Українську ниву" в Луцьку видавали петлюрівці.

5. Робота з документом наближає учнів до досліджуваної події, створює особливий емоційний фон сприйняття, дозволяє виробити власне ставлення до розглянутої проблеми. Навчальний процес набуває дослідний характер. Підбір джерел ведеться таким чином, щоб вони відображали різні погляди на

проблему. С. О. Терно вважає: «Працюючи над протилежними оцінками історичних подій та явищ, учням стане зрозумілою неможливість укласти світ у прості чорно-білі кадри. Звичка до такого спрощеного чорно-білого світосприйняття породжує потребу покарати тих людей, які не поділяють ті ж самі спрощені висновки. Історія знає чимало таких прикладів. Таким чином, внаслідок виконаної роботи, учні зможуть бачити відтінки історичних подій. Наприклад, зможуть підтримувати цілі тих чи інших історичних осіб, проте бачити слабкість та недосконалість обраних методів. Неоднозначне ставлення до подій – ось що стане наслідком їхньої праці. Оцінюючи історичну подію, учні навчаться бачити зворотній бік явища. В ході спілкування під час розв'язування задач учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та уподобаннями людини, що їх робить. А тому вони усвідомлять, що не лише розумові здібності, але й високі моральні якості – запорука життєвого успіху» [4, с.14]. При цьому змінюється і функціональна діяльність учителя: він виступає переважно як організатор і координатор самостійної роботи учнів. Загалом, взаємодія педагога та учнів відбувається за такою схемою: постановка загальної проблеми до теми → розподіл документального матеріалу → надання пізнавального завдання до кожної групи джерел → використання під час роботи з документами методичних прийомів, що активізують розумову діяльність учнів → узагальнення здобутих знань за допомогою поєднання теоретичного та документального матеріалів → формулювання висновків щодо вирішення загальної проблеми, поставленої до теми. Історичні джерела можна використовувати на різних етапах уроку: для мотивації наступної діяльності учнів на початку уроку; для демонстрації розмаїття інтерпретацій, що презентують різні позиції, оцінки подій, процесів, явищ; для активізації розумової діяльності (для створення дискусійної ситуації); для формування в учнів навичок дослідницької роботи. Умовами ефективного застосування першоджерел на уроці є: – об'єднання теоретичного матеріалу (підручника чи проблемної лекції) з документальним для вирішення за їх допомогою загальної проблеми, висунутої на початку вивчення теми; –

використання різних за видами і жанрами історичних документів; – забезпечення учнів повними адаптованими текстами або уривками документів, що вивчаються; – системність у роботі; – порівняльний аналіз оцінки історичних подій і явищ в історичних документах та в сучасних засобах інформації, літературних творах; – співвідношення місцевого, регіонального, українознавчого та загальноісторичного рівнів під час роботи з джерелами інформації. Критеріями добору документів є науковість (передбачає вірогідність, повноту, значущість джерел, що використовуються, а з дидактичного погляду – відповідності їх програмі); посиленість джерела для розуміння учнів (за обсягом, характером, мірою складності тощо); оптимальність (відповідність сутності і характеру викладу, методів дослідження віковим можливостям учнів та меті навчання); новизна (добір змісту, завдяки якому учні стикаються з невідомими їм фактами, новими засобами їх вивчення); урахування змісту теми і тієї проблеми, яка буде вирішуватись завдяки поєднанню теоретичного матеріалу та підібраних історичних першоджерел.

Висновки. Отже, хоч періодика як вид історичних джерел є явищем відносно пізньою часу, вона становить величезний пласт історичної інформації з ХУІІІ–ХХ ст. головно наративного характеру, без якої не може обійтись жоден історик.

Питання для самопідготовки

1. Назвати класифікацію періодичних видань.
2. В чому полягає цінність періодики як історичних джерел?
3. Які періодичні видання перші з'явилися на території України?
4. Охарактеризувати перші періодичні видання.
5. Проаналізувати україномовну пресу, яка видавалася за кордоном.

САМОСТІЙНА РОБОТА

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Однією із важливих складових вивчення джерел з історії України у сучасній вищій школі є самостійна робота студентів. Під час навчального процесу вона сприяє активізації засвоєння студентом знань та їх реалізації, а також формує вміння навчатися і мотивує до наукової роботи. Самостійна робота є основним засобом набуття знань у вільний від занять час.

Мета самостійної роботи – сприяти якнайглибшому засвоєнню студентами знань з дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті», ознайомити їх з основним понятійно-категоріальним апаратом.

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи дають можливість студентам глибше ознайомитися з темами або окремими питаннями, які не були винесені на лекційні або семінарські заняття. Вони передбачають опанування в повному обсязі навчальної програми та формуванню самостійності як особистісної риси та важливої професійної якості, сутність якої полягає в умінні систематизувати, планувати та контролювати власну діяльність.

Завданням самостійної роботи студентів є засвоєння певних компетентностей, закріплення та систематизація здобутих знань, їх застосування при виконанні практичних завдань та наукових робіт, а також виявлення прогалин у системі знань із предмета.

Самостійна робота студентів з дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті» становить приблизно 2/3 часу, необхідного для виконання кількості годин, які передбачені освітньою програмою. Зміст самостійної роботи визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями викладача.

У ході вивчення дисципліни студенти знайомляться з теоретико-методологічними засадами, предметом, об'єктом, метою, завданням та

функціями навчального курсу. Спираючись на основні методологічні принципи джерелознавства, студенти вивчають специфіку історичного джерела, аспекти об'єктивності та суб'єктивності джерела, знайомляться з сучасним станом і напрямками подальшого розвитку. В процесі викладання дисципліни в студентів повинно формуватися творче мислення та вміння самостійно аналізувати, комплексно вивчати та об'єктивно висвітлювати події та явища минулого, давати їм оцінку.

Загалом виконання зазначених аспектів дає можливість студентам:

Знати:

- основні групи джерел з історії України та їх місцезнаходження;
- основні публікації джерел та їх місцезнаходження;
- класифікацію історичних джерел;
- методологічні та методичні принципи джерелознавства;
- основні стадії роботи дослідника над джерелом.

Простежити:

- зв'язок дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті» з джерелознавством, етнографією, історією, археологією, культурою, фольклористикою, статистикою, спеціальними історичними дисциплінами.

Встановити:

- відмінності між джерелами з історії України та іншими науками;
- що особливе місце у вивченні джерел з історії України займає визначення їхніх характерних ознак, за якими можна прослідкувати еволюцію етносу та етнічних процесів, що відбуваються в сучасному світі.

Вміти

- давати самостійний критичний та аргументований аналіз джерельних (документальних) матеріалів;

- застосовувати фактологічний матеріал і загальноприйняті критерії оцінки для ідентифікації подій з історії України;
- виокремлювати головні етапи формування історичних джерел (за хронологічним принципом);
- застосовувати на практиці набуті знання при написанні курсових, дипломних робіт, проведенні історико-краєзнавчої та наукової роботи.

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи з дисципліни «Джерела з історії України у шкільній освіті» спрямовані на те, щоб дати студентам знання теоретичних основ, а також застосування ними здобутих компетентностей на практиці.

Так, студенти в результаті освоєння матеріалів самостійної роботи повинні аналізувати:

- предмет, методи та методичні принципи джерелознавства;
- класифікацію, типи та види джерел вітчизняної історії;
- твори античних, візантійських і західноєвропейських авторів, літописи, публічні й приватні актові матеріали X – XVII ст.;
- статистично-топографічні описи, періодику;
- мемуарну літературу вітчизняних і зарубіжних авторів;
- літературні й діловодні документи державних установ і політичних партій новітнього часу;
- досягнення української та російської археографії XIX – XX ст. у виявленні та публікації історичних джерел.
- джерела з історії українського національного відродження другої половини 80-початку 90-х рр. XX ст. ;
- нормативні документи національно-демократичних партій і організацій;
- заяви політичних діячів;
- репортажі з політичних зборів і мітингів;
- пресу та публікації документів;
- державотворче законодавство незалежної України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Рукописні та книжкові фонди наукових бібліотек і музеїв.
2. Організація і робота археографічних комісій в Києві та Петербурзі.
3. Геродот та його “Історія греко-перських війн”.
4. “Географія” Страбона і його згадка про роксоланів.
5. “Слово” та “Моління” Данилія Заточника.
6. “Повчання” Володимира Мономаха.
7. “Щоденники польського сейму” як джерело до вивчення актових матеріалів.
8. “Опис європейської Сарматії” О. Гвагніні.
9. Мандрівні записки мандрівників XVIII – першої половини XIX ст.
10. “Львівська газета” – перша газета в Україні (1776 р.).
11. “Хроніка” Ф. Сафоновича.
12. Спогади членів Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова, П. Куліша.
13. “Україна ірредента” Ю. Бачинського.
14. “Самостійна Україна” М. Міхновського.
15. Спогади народників.
16. Спогади учасників соціал-демократичного руху.
17. Діячі української культури у спогадах сучасників.
18. Епістолярна спадщина діячів культури та суспільно-політичного руху як історичне джерело.
19. Державотворчі акти Директорії УНР та уряду ЗУНР.
20. Дія в Україні законодавчих актів СРСР в 1922 – 1991 рр.
21. Нормативні документи національно-демократичних партій і організацій.
22. Законодавчі акти УРСР: конституції, декрети, укази, положення, накази, інструкції.
23. Документи КПРС та їх директивне значення.
24. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.
25. Законодавчі акти незалежної України.

26. Методика використання історичних документів у сучасних умовах розвитку історичних знань в закладах середньої освіти.
27. Навчальні функції історичних документів на уроках історії в закладах середньої освіти.
28. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів на уроках історії.
29. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом.
30. Використання текстів історичних джерел на уроках історії в школі.
31. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань.
32. Теоретичний аналіз діяльності архівних установ у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках історії України.
33. Соціальні функції документів у розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках історії в школі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ПО **ТЕМАХ ДИСЦИПЛІНИ**

Джерела з найдавнішої історії України

Запитання для самоконтролю

1. Якими пам'ятками представлені трипільська і зарубинецька культури?
2. Назвіть твори античних авторів, в яких подаються відомості про населення на території України.
3. Кого з античних авторів слід вважати останнім, що писав про землі сучасної України?
4. Які події в основному відображені в працях візантійських і західноєвропейських авторів?
5. В чому полягає цінність свідчень арабських авторів IX – XI ст.?

Давньоруські літописи як історичне джерело

Запитання для самоконтролю

1. Яка роль літописів для давньоруського суспільства?
2. Чому у створенні літописів були зацікавлені, в першу чергу, руські князі та їх найближче оточення?
3. Чи можна вважати давньоруську літописи найбагатшим фактологічним джерелом з давньої історії України? Чому?
4. Висвітлити вивчення давньоруського літописання в українській історіографії.

Законодавчі акти з історії України XI – першої половини XVII ст.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть законодавчі акти з історії України XI – першої половини XVII ст.
2. Проаналізуйте польські та литовські акти загальнодержавного значення.
3. Які державні акти Польщі і Литви уніфікували становище українських земель в обох державах?
4. Проаналізуйте джерельні матеріали дипломатичного характеру, які велися при дворах Великого князя литовського і польського короля від XV ст.
5. Назвати польські архіви, в яких зберігаються документи з історії України XIV – XVI ст.

Українські літописи XVI – XVIII століть

Запитання для самоконтролю

1. Висвітліть, як проблематика історії України відображена в білоруських літописах.
2. Яким подіям присвячені козацькі літописи?
3. Як у козацьких літописах висвітлюються соціальні верстви тогочасного суспільства?
4. Чи правильно вважати, що козацькі літописи завершують літописний етап української історіографії?

Іноземні джерела XV – XVIII ст. про Україну

Запитання для самоконтролю

1. Які джерелознавчі особливості несуть твори іноземців, які писали про Україну?

2. Чому свідчення іноземців мають допоміжне значення при вивченні історії України?
3. Яке співвідношення у творах іноземців про Україну раціональної інформації та вимислу?
4. Чи можемо ми стверджувати, що на мемуари іноземних авторів впливали суб'єктивні фактори?
5. Яке значення відіграють свідчення іноземців у вивченні історії українського народу?

Політичні твори і публіцистика XVIII – першої половини XIX ст.

Запитання для самоконтролю

1. Визначити, чим відрізнялися програмні документи Північного і Південного товариств.
2. Які ідеї прослідковуються в українських вчених XVIII ст., які перебували на російській службі?
3. Хто був автором «Закону Божого»?
4. Як В. Подолинський називав галицьких русинів?
5. Назвати чотири течії в українському русі, визначені В. Подолинським.
6. Що було спільного і відмінного у поглядах закарпатських «уходників» і «будителів»?

Програми і програмні матеріали українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.

Запитання для самоконтролю

1. Які фактори спричинили політизацію національного руху українців наприкінці XIX – початку XX ст.?
2. Охарактеризуйте спектр українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.

3. На які види поділяються джерела з історії політичних партій?
4. Чи можна вважати партійну пресу джерелом вивчення історії України?
5. Яке значення відіграють документи політичних партій у вивченні історії України?

Джерела з історії української державності в 1917 – 1922 рр.

Запитання для самоконтролю

1. Назвати ділові документи державних структур початку ХХ ст.
2. Проаналізуйте акти загальнодержавного значення.
3. Чи можна стверджувати, що закони українських державних утворень 1917 – 1920 рр. писалися з позицій демократизму? Обґрунтуйте.

Правова документація України у складі СРСР. Державотворчі акти незалежної України

Запитання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття «державне будівництво»?
2. Які зрушення відбулися в житті України на сучасному етапі?
3. Що таке конституційний процес?
4. Визначте значення державотворчих актів незалежної України для українського народу.

ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА З СТУДЕНТАМИ

Написання рефератів за темами

1. Основні комплекси речових джерел з історії України.
2. Розселення і спосіб життя слов'ян на території Прикарпаття за археологічними даними.
3. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я у висвітленні давньогрецьких авторів.
4. Відомості про Русь у європейських авторів IX – XI століть.
5. Історична інформація “Повісті минулих літ” та її значення для вивчення історії Київської Русі.
6. Давні літописні пам'ятки Київської Русі.
7. Джерела давньоруського права.
8. “Руська правда” як пам'ятка права давньоруського часу.
9. Літописання в Україні в XVI –XVIII ст.: основні тенденції та пам'ятки.
10. Літописи XVI –XVIII ст. як джерело до вивчення політичної історії України.
11. Джерелознавство як науковий напрямок XVIII ст.
12. Козацькі літописи XVIII ст.: історіографія проблеми.
13. “Опис України” Гійома де Боплана як джерело до вивчення історії України.
14. Громадсько-політична діяльність М. Костомарова.
15. Політичний портрет Миколи Міхновського.
16. Сучасний стан наукового вивчення історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.
17. Еволюція системи державного управління та блоки документів з другої половини XIX – початку XX ст.
18. Мемуари як джерело до історії революційних подій в Україні в 1917 – 1920 рр.
19. Епістолярна спадщина діячів культури та суспільно-політичного руху як історичне джерело.

20. Джерела до вивчення ЗУНР.

21. Державотворче законодавство незалежної України.

Методичні рекомендації щодо підготовки реферативної роботи об'ємом 12 сторінок включають в себе застосування відповідної методології.

Структура написання студентом реферату складається із наступних семи обов'язкових елементів:

- Вступна частина;
- Аналіз використаної літератури по темі (на 2-3 абзаци);
- Характеристика обраної теми та перспективність її дослідження;
- Визначити основні параметри викладу матеріалу;
- Навести історичний ілюстративний матеріал, що підтверджує вашу аргументаційну базу;
- Висновки;
- Список використаної літератури.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Іпатіївська редакція має за аналог так званий

- А) Хлебніковський список;
- Б) Кенігсберзький список;
- В) Радзівіловський список;
- Г) Троїцький список.

2. Галицько-Волинський літопис відображає події

- А) 1205–1292 рр.;
- Б) 1205–1295 рр.;
- В) 1292–1295 рр.;
- Г) 1118–1198 рр.

3. Автором Руської Правди вважають

- А) Нестора-літописця;
- Б) Ярослава Мудрого;
- В) Володимира Великого;
- Г) Володимира Мономаха.

4. Перша газета українською мовою, яка вийшла в Галичині 15 травня 1848 р.:

- А) «Церковна газета»;
- Б) «День»;
- В) «Киевлянин»;
- Г) «Зоря Галицька».

5. Документи, які призначалися для регулювання державних, громадсько-політичних, церковних та інших відносин є

- А) публічно-правовими;
- Б) приватно-правовими;
- В) жалуваними грамотами;
- Г) духовними грамотами.

6. Історичні документи, які на час встановлення їх створення призначалися для встановлення тих чи інших правових, регулюючих суспільні відносини норм:

- А) акт;
- Б) конституція;
- В) наказ;
- Г) розпорядження.

7. Найбагатшим фактологічним джерелом з історії України періоду до 1290 р. є:

- А) давньоруські літописи;
- Б) західноруські літописи;
- В) літературні твори;
- Г) агіографічна література.

8. Часописи – це преса:

- А) щоденна;
- Б) кілька разів на тиждень;
- В) тижневики і двотижневики;
- Г) місячники.

9. Радзивилівський список є аналогом

- А) Іпатіївської редакції;
- Б) Лаврентіївської редакції;
- В) Троїцького списку;
- Г) Київського літопису.

10. Інвокація, інтитуляція, салютація – це частини:

- А) начального протоколу;
- Б) основного тексту;
- В) кінцевого протоколу;
- Г) змісту.

11. Вид приватноправових актів, що стверджували купівлю землі маєтності однією особою в іншій:

- А) арендні;
- Б) купчі;
- В) роздільні;
- Г) закладні.

12. Оповідання на біблійні теми:

- А) літописи;
- Б) апокрифи;
- В) повісті;
- Г) грамоти.

13. Вид приватноправових актів, що в присутності свідка засвідчували заклад землі чи майна під позику:

- А) купчі;
- Б) арендні;
- В) закладні;
- Г) роздільні.

14. Історичні джерела, що створювалися і створюються шляхом регулярного чи нерегулярного запису авторами спостережень за громадсько-політичними, військовими, побутовими та іншими подіями, а також за своїми думками і міркуваннями:

- А) щоденники;
- Б) автобіографії;
- В) літературні записи;
- Г) листи.

15. Спогади окремих осіб про дії, своє життя, подані в літературному оформленні інших авторів:

- А) епістолярні документи;
- Б) літературні записи;
- В) спогади;
- Г) щоденники.

16. Видаються раз на півроку чи раз на рік:

- А) наукові збірники;
- Б) газети;
- В) квартальники;
- Г) журнали.

17. В процесі переробки Розширеної Руської Правди виникла:

- А) Коротка Руська Правда;
- Б) Скорочена Руська Правда;
- В) Київський літопис;
- Г) Повчання дітям.

18. Хлєбніковський список є аналогом:

- А) Іпатіївської редакції;
- Б) Лаврентіївської редакції;
- В) Троїцького списку;
- Г) Київського літопису.

19. Урок мостникам є частиною:

- А) Короткої Руської Правди;
- Б) Розширеної Руської Правди;
- В) Скороченої Руської Правди;
- Г) Київського літопису.

20. Слово *aktus* означає:

- А) офіційний документ;
- Б) закон;
- В) ухвала;
- Г) розпорядження.

21. Вид документів, що складаються приватними особами, якими закріплюється вільне волевиявлення громадян з різних питань та регулюються відносини між окремими громадянами:

- А) публічно-правові акти;
- Б) актові джерела;
- В) приватноправові акти;

Г) агіографічні твори.

22. Звільняли купців того чи іншого міста або країни від мита:

А) жалувані вотчинні грамоти; Б) жалувані митні грамоти; В) духовні грамоти;
Г) грамоти кормленні.

23. Система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела – це:

А) методи джерелознавства
Б) методологія джерелознавства
В) методика джерелознавства
Г) теорія джерелознавства

24. Грамоти, якими наділялися спадкоємці майном спадкодавця (заповіти):

А) грамоти тарханні;
Б) грамоти духовні;
В) жалувані несудимі грамоти;
Г) жалувані вотчинні грамоти.

25. Салютація – це:

А) релігійна посвята;
Б) титул особи, від якої виходить документ;
В) назва особи, котрій адресується документ і привітання;
Г) ім'я особи, від якої виходить документ.

26. Вид приватноправових актів, що засвідчували добровільне звільнення селянина поміщиком від панщизняної залежності чи кріпацтва:

А) відпускні;
Б) полюбовні;
В) закладні;
Г) купчі.

27. Вид приватноправових актів, що засвідчували поділ землі, маєностей чи грошових сум між приватними особами, насамперед родичами:

- А) арендні;
- Б) роздільні;
- В) відпускні;
- Г) купчі.

28. Вид приватноправових актів, що регулювали обов'язки орендатора перед власником землі:

- А) купчі;
- Б) полюбовні;
- В) арендні;
- Г) відпускні.

29. “Спогади”, “Повчання дітям” – частини:

- А) “Слово о полку Ігоревім”;
- Б) “Слово о погибелі Руської землі”;
- В) “Повчання” Володимира Мономаха;
- Г) “Повість о князе велице о Олександрі Ярославиче”.

30. Спогади, некрологи, автобіографії, листи (епістолярні документи), щоденники, літературні записи – це:

- А) літературні твори;
- Б) періодика;
- В) мемуари;
- Г) агіографічна література.

31. Пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку – це джерела:

- А) зображальні;
- б) речові;
- в) вербальні;
- г) поведінкові

32. Особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини:

- А) словесні (вербальні);
- б) поведінкові;
- в) речові;
- г) зображальні

33. "Батько історії":

- А) Гіппократ;
- Б) Пліній Старший;
- В) Геродот;
- Г) Діодор Сіцилійський.

34. Автор "Чужинці про Україну":

- А) М. Грушевський;
- Б) В. Січинський;
- В) П. Куліш;
- Г) Геродот.

35. Давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали (урядові офіційні і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази були джерелами:

- А) давньоруських літописів;
- б) козацьких літописів;
- в) агіографічних творів;
- г) літературних творів

36. Охоплює події з 1563 до 1608 року:

- А) Баркулабівський літопис;
- б) Літопис Самовидця;
- в) Київський літопис;
- г) Галицько-Волинський літопис

37. Досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві – це:

- А) статистичні джерела;
- б) мемуари;
- в) періодика;
- г) щоденники

38. Охоплювали надзвичайно широке коло питань місцевого життя – чисельність і склад населення (професійний, становий, освітній, етнічний, віросповідний), проблеми землеволодіння та оренди, стан тваринництва, урожайність, кількість і стан торговельно-промислових установ, заробітна плата населення, ціни на місцях та багато інших:

- А) промислова статистика;
- б) земська статистика;
- в) відомча статистика;
- г) державна статистика

39. Каталогізацію матеріалів люстрацій провів:

- А) Інститут історії України НАН України;
- б) Прикарпатський університет;
- в) Києво-Могилянська академія;
- г) Інститут української археографії та джерелознавства

40. Переписи населення податкових станів називали:

- А) ревізії;
- б) компути;
- в) слідства;
- г) описи

41. "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького", підписані гетьманом Пилипом Орликом 5 квітня 1710 року у місті:

- А) Бендери

- б) Харків
- в) Київ
- г) Львів

42. На території України за періоду радянської влади було прийнято Конституції УРСР:

- А) дві
- б) три
- в) чотири
- г) п'ять

43. Конституція України прийнята:

- А) 15 червня 1989 року
- б) 16 липня 1990 року
- в) 25 червня 1991 року
- г) 28 червня 1996 року

44. Реально існує, але невідома історикам джерельна база:

- А) актуалізована
- б) потенційна
- в) реальна
- г) початкова

41. Головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом – це класифікація історичних джерел:

- А) за авторством;
- б) видова;
- в) типологічна;
- г) родова

42. Джерела умовних позначень:

- А) зображальні;
- б) вербальні;

- в) поведінкові;
- г) конвенціональні

43. Автор «Історії греко-перських воєн»:

- А) Страбон; б) Геродот; в) Птолемей; г) Гіппократ

44. Четверта книга Геродота має назву:

- А) Мельпомена;
- б) Стратегікон;
- в) Іліада;
- г) Одиссея

45. Спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методика їх опрацювання:

- А) дипломатика;
- Б) фалеристика;
- В) боністика;
- Г) геральдика.

46. Інвокація – це:

- А) ім'я особи, від якої виходить документ;
- Б) релігійна посвята;
- В) титул особи, від якої виходить документ;
- Г) назва особи, котрій адресується документ і привітання.

47. Найстарішою уставною грамотою, що збереглася у пізніших копіях є:

- А) Устав Ярослава Володимировича;
- Б) “Устав земельний” князя Володимира Святославича;
- В) Уставна грамота володимир-волинського князя Мстислава Даниловича;
- Г) “Устава на волоки”.

48. Правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо:

- А) актові джерела;
- Б) приватноправові акти;

- В) публічно-правові акти;
- Г) літературні твори.

49. Звод Полікарпа є частиною

- А) Руської Правди;
- Б) Київського літопису;
- В) Галицько-Волинського літопису;
- Г) Києво-Печерського патерика.

50. Лаврентіївська редакція має за аналог:

- А) Погодінський список;
- Б) Срмолаївський список;
- В) Радзівіловський список;
- Г) Краківський список

51. Частина рукописного збірника літописів, відомого як Іпатіївський літопис, охоплює період з 1118 р. до 1198 р.:

- А) Галицько-Волинський;
- Б) Київський літопис;
- В) Межигірський літопис;
- Г) Баркулабівський літопис.

52. Авторами Галицько-Волинського літопису були:

- А) 3 укладачі;
- Б) 4 укладачі;
- В) 5 укладачів;
- Г) 6 укладачів.

53. Хроніка, складена близько 1700 року в м. Добромилі (нині Старосамбірський р-н):

- А) Добромилський літопис;
- б) Літопис Самовидця;
- в) Київський літопис;
- г) Галицько-Волинський літопис

54. Описують переважно внутрішні й господарські справи монастирів, подають важливі матеріали для місцевої історії:

- А) козацькі літописи;
- б) давньоруські літописи;
- в) західноруські літописи;
- г) монастирські літописи

55. Збірники житій святих, оповідання про святих отців:

- А) літописи;
- Б) грамоти;
- В) повісті;
- Г) патерики.

56. Засновником мемуарного жанру вважається:

- А) Ксенофонт;
- б) Геродот;
- в) Фулідід; г) Страбон

57. Своєрідні колективні спогади про особу після смерті, оформлені у відповідний текст людьми, які найбільше знали померлого чи загиблого товариша:

- А) автобіографії;
- б) некрологи;
- в) щоденники;
- г) літературні записи

58. Квартальники – журнали, що видаються:

- А) щоденно;
- Б) щотижнево;
- В) один раз на два місяці;
- Г) раз на три місяці.

59. Періодичні видання — щоденні, кількаразові на тиждень, покликані висвітлювати поточні події, подавати поточну інформацію з різних сфер суспільного життя:

- А) газети;
- Б) журнали;
- В) періодичні збірники;
- Г) наукові збірники.

60. Найвідоміший український часопис, який заснував у Женеві М. Драгоманов:

- А) «Украинская жизнь»;
- б) «Боротьба»;
- в) «Громада»;
- г) «Наша Дума»

61. Виникли внаслідок суто практичних потреб суспільства і органів влади – необхідності мати достовірну інформацію про населення для того, щоб установлювати й стягувати податки, проводити рекрутські набори тощо:

- А) мемуари;
- б) періодика;
- в) щоденники;
- г) статистичні джерела

62. Періодичні описи державних маєтків, міст, замків з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку – кварти:

- А) люстрації;
- б) промислова статистика;
- в) державна статистика;
- г) відомча статистика

63. Джерело відкладається в результаті цілеспрямованого проведення фахівцями конкретно-соціологічних опитувань:

- А) люстрація;
- б) відомча статистика;
- в) демографічна статистика;

г) соціологічні дослідження

64. Анкетування, інтерв'ю, опитування – це методи:

А) соціологічних досліджень;

б) джерелознавчої критики;

в) районування;

г) періодизації

65. Переписи дворів козаків називали:

А) ревізії;

б) компути;

в) слідства;

г) описи

66. На базі статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ у 1852 р. створений:

А) Археографічний відділ;

б) Статистичний комітет;

в) Інститут історії України;

г) Чернігівський колегіум

67. Довідник "Podrechnik statystyki Galicyi" ("Статистичний щорічник Галичини") виходив у:

А) Львові;

б) Станиславові;

в) Луцьку;

г) Ужгороді

68. З метою обробки статистичних джерел, що стосувалися українських земель, у 1908 р. при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові була створена:

А) відомча комісія;

Б) статистична комісія;

В) археографічна комісія;

г) довідкова комісія

69. Автором Руської Правди вважають

- А) Нестора-літописця;
- Б) Ярослава Мудрого;
- В) Володимира Великого;
- Г) Володимира Мономаха.

70. 1171 р. закінчується :

- А) Лаврентіївська редакція;
- Б) Звід Полікарпа;
- В) Коротка Руська Правда;
- Г) Троїцький список.

71. Західноруські літописи

- А) українські;
- Б) козацькі;
- В) білоруські;
- Г) російські.

72. Коронною називають

- А) Литовську метрику;
- Б) Польську метрику;
- В) Литовський статут;
- Г) Білоруську метрику.

73. Документи, які призначалися для регулювання державних, громадсько-політичних, церковних та інших відносин є

- А) публічно-правовими;
- Б) приватно-правовими;
- В) жалуваними грамотами;
- Г) духовними грамотами.

74. Звод Полікарпа є частиною

- А) Руської Правди;
- Б) Київського літопису;
- В) Галицько-Волинського літопису;

Г) Києво-Печерського патерика.

75. У 1588 р. видано

А) Городельський привілей;

Б) Литовський статут;

В) Литовську метрику;

Г) Київський літопис.

76. Лев Диякон був

А) арабським;

Б) античним;

В) візантійським автором; Г) польським автором.

77. Радзивилівський список є аналогом

А) Іпатіївської редакції;

Б) Лаврентіївської редакції;

В) Троїцького списку;

Г) Київського літопису.

78. Величезний документальний масив різномірних за походженням, змістом, формою матеріалів, до складу яких входять документи органів влади, суду, церковних установ, громадських організацій, політичних партій тощо:

А) літературні твори;

Б) публічно-правові акти;

В) актові джерела;

Г) приватноправові акти.

79. Спогади окремих осіб про дії, своє життя, подані в літературному оформленні інших авторів:

А) епістолярні документи;

Б) літературні записи;

В) спогади;

Г) щоденники.

80. Урок мостникам є частиною:

- А) Короткої Руської Правди;
- Б) Розширеної Правди;
- В) Скороченої Правди;
- Г) Київського літопису.

81. Своєрідний договір між козаками і Пилипом Орликом щодо майбутнього державного ладу в Україні:

- А) Бендерська конституція
- б) Березневі статті
- В) Куруківська угода
- г) Переяславський договір

82. 20 квітня 1978 року позачерговою сесією Верховної Ради республіки була прийнята:

- А) перша Конституція УРСР
- б) друга Конституція УРСР
- в) третя Конституція УРСР
- Г) четверта Конституція УРСР

83. З квітня 1997 р. державні актові документи публікуються в періодичному виданні:

- А) «Офіційний Вісник України»
- б) Історія України
- в) Статистика України
- г) Джерелознавство

84. Джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів – це:

- А) первісна джерельна база
- б) початкова джерельна база
- в) реальна джерельна база
- Г) кінцева джерельна база

ГЛОСАРІЙ

Автентичний текст (від грец. – справжній) – справжній текст оригіналу документа; дійсний, правильний, той, що ґрунтується на першоджерелі.

Автограф (від грец. – пишу, креслю, зображую) – власноручний авторський рукописний текст.

Автоматизована інформаційно-пошукова система – система пошуку інформації, в якій пошук, оброблення та актуалізація даних відбувається за допомогою комп'ютера.

Автохтонний (грец. – місцевий, корінний) – місцевого походження; той, що виник, зародився на місці сучасного проживання, існування.

Агіографічні твори (від грец. – святий та пишу) – життя святих, релігійно-повчальні твори, в яких описуються життя та подвиги християнських святих.

Акт (лат. дія та документ) – офіційний документ, запис, протокол.

Актові джерела – вид документальних джерел, в яких у певній юридичній формі фіксуються певні норми права, економічні чи політичні угоди та договори між приватними особами, особами і державою, державами, державою і церквою, церквами.

Актуалізована інформація джерел (від лат. *actualis* – справжній, теперішній, сучасний) – різновид джерельної інформації, яку безпосередньо вилучає, аналізує та використовує історик у науковому дослідженні. В широкому розумінні – весь масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими оперує сучасна історична наука.

Аналітична критика (розклад, розчленування) – етап і вид джерелознавчої критики, завданням якої є встановлення об'єктивності та наукової цінності джерела, здобування з нього достовірної інформації.

Аннали (лат. *annates* – літописи від *annus* – рік) – одна з форм історичних творів періоду античності та середньовіччя, в яких події описуються за роками.

Анонімні джерела (грец. *ανωνυμος*, – безіменний) – джерела, що набули поширення без імені автора.

Анотація (лат. *annotatio* – зауваження, помітка від *annoto* – позначаю) – коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису, документа.

Апокрифи (від грец. – таємничий, захований) – релігійні твори, що не визнавалися церквою канонічними й заборонялися.

Апсида (абсида) (від грец.– дуга, склепіння) – виступ східної частини хрестово-купольного храму у вівтарі, напівкруглий або гранчастий у плані

Археографія (від грец. – стародавній і урафсо – пишу) – спеціальна галузь історичної науки, що вивчає історію публікації історичних джерел, розробляє теорію і методику їх видання.

Архіви (лат. *archivum* від давньогрец. архсіов – приміщення, в якому засідає уряд, державні служби) – 1) Установи або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали. 2) Комплекс документів, об'єднаних спільністю походження.

Архівознавство – спеціальна галузь історичної науки, система інтегрованих знань про історію, теорію і практику архівної справи.

Атрибуція джерела (лат. *attributio* – приписування) – визначення достовірності джерела, встановлення його авторства, часу та місця створення.

Боністика (франц. *bonistique* від *bon* –талон, чек) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки як історичне джерело.

Булла (лат. *bullae* – кулька) – у добу середньовіччя кругла металева печатка, що підвішувалася до документа великого формату; власне документ, скріплений печаткою.

Вербальні джерела (лат. *verbalis* від *verbum* – слово) – тип джерел, в яких інформація зафіксована у словесній формі.

Вірогідність джерела – ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, що в ньому описані.

Вітраж (франц. *vitre* – віконне скло) – твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла.

Генеалогія (від грец. – родовід) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки.

Генезис (грец. – породжую, створюю) – походження, виникнення, процес утворення, розвитку.

Генетичний метод – спосіб дослідження явищ, що ґрунтується на аналізі їхнього генезису й розвитку.

Геральдика (від лат. *heraldus* – оповісник) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело.

Герб (польс. *herb* від нім. *erbe* – спадщина) – символічний розпізнавально-правовий знак, що містить у собі особливі фігури або символічні зображення, створені на підставі точно визначених правил, і є постійним розпізнавальним знаком окремих осіб, родів, товариств, міст, держав.

Герменевтика (від грец. – пояснюю) – тлумачення тексту джерела, необхідне для розуміння і осмислення його змісту.

Гносеологія (від грец. – пізнання та слово, вчення) – вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання.

Гравюра (франц. *gravure* від *graver* – вирізати, висікати) – вид графіки, спосіб розмножування малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, каменю тощо.

Грамота (від грец. – лист, послання) – форма актових, справочинних, особових документів, найбільш поширена в середні віки.

Графіка (від грец. – живопис) – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері олівцем, пензлем, вуглем або відтиснутий на папері з спеціально підготовленої форми, дошки (гравюра, офорт) чи каменю (літографія).

Графіті (італ. *graffiti* – видряпані) – написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами або фарбою на стінах і архітектурних деталях давніх споруд, а також на посудинах та інших твердих матеріалах.

Датування джерела – визначення часу створення джерела, якщо він невідомий.

Джерела особового походження – пам'ятки, авторами яких виступають окремі особи і які їм належать або належали.

Джерело історичне – носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Джерелознавство історичне – спеціальна галузь наукових історичних знань, що розробляє теорію й методику вивчення та використання в історичних дослідженнях джерел, вивчає їх походження, склад, структуру, а також функціонування джерельної бази історичної науки.

Джерельна база історичної науки – сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання.

Джерельна інформація – сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність та здатність бути основою для отримання наукового фактичного знання.

Дипломатика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методику їх опрацювання.

Документальні джерела (лат. *documentum* – взірєць, посвідчення, доказ) – рід писемних джерел, що утворився у процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій.

Достовірність джерела – якісна характеристика джерела, що засвідчує його вірогідність та відповідність змісту реальних явищ і подій.

Евристика джерелознавча – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і методику пошуку джерельної інформації.

Електронний документ – документ, зафіксований засобами електронної техніки, ознайомлення зі змістом якого можливе за допомогою комп'ютера.

Емблема – предмет, зображення, що умовно або символічно виражає певну ідею, поняття.

Епіграфіка – спеціальна історична дисципліна, що вивчає давні й середньовічні написи на твердих матеріалах (мармурі, металі, кераміці, дереві та ін.).

Епістолярні джерела – один із видів джерел особового походження, приватне листування.

Епітафія – надгробний напис.

Естамп – твір друкарської графіки, відбиток на папері, шовку та інших матеріалах (гравюра, офорт, літографія).

Зброезнавство – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку зброї, військової техніки, їхнього виробництва та застосування, а також історію збройного мистецтва. Зразки зброї та військової техніки розглядаються як історичні джерела для вивчення рівня розвитку суспільства, його матеріальної культури.

Зображальні джерела – тип історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення.

Іконографія – спеціальна історична дисципліна, що розробляє прийоми та методи визначення достовірності зображень історичних подій та осіб, їхньої атрибуції, датування з метою використання отриманих даних в історичних працях.

Іконопис – вид культового станкового живопису (ікони). У християнстві ікона – зображення святих (живописне, мозаїчне, рельєфне), об'єкт релігійного культу.

Інвентарні описи – господарські описи міст, замків, королівських чи поміщицьких маєтностей, що проводилися упродовж XV – першої половини XIX ст. на території Польщі, Правобережної України, Білорусі та Литви.

Інкунабули – книги, видані з початку книгодрукування в Європі (з 40-х років XV ст.) до 1500 р.

Інтерполяція – 1) У джерелознавстві – фальсифікована вставка в оригінальний текст. 2) Неавторські вставки слів, речень або чисел у тексті під час переписування, опрацювання рукописів, копіювання географічних карт тощо.

Інтерпретація (лат. *interpretatio* від *interpretor* –роз'яснюю, перекладаю) – пояснення, тлумачення, розкриття змісту джерела.

Історичні залишки (рештки) – пам'ятки матеріальної і духовної культури (законодавчі акти, грамоти, універсали, службове листування та ін.), що виникли у процесі розвитку самих подій.

Історичні традиції (перекази) – пам'ятки минулого (спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики), що склалися на основі вражень їх авторів від подій і прямого впливу на ці події, як правило, не мали.

Історіографічні джерела – група джерел, що відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки, і дають можливість вивчити суспільні умови розвитку історичної науки, процес збагачення історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей.

Історіографія – спеціальна галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки.

Картографічні джерела – вид зображальних джерел, що являють собою умовні зображення на папері чи іншому матеріалі різноманітних природних, географічних, політичних та соціально-економічних явищ.

Кінофотовідеодокументальні (аудіовізуальні) джерела – різновид зображальних джерел, представлених фотографіями, кінофільмами, відеозаписами.

Класифікаційна схема (модель) – сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Класифікація джерел (від лат. *classis* – розряд та *ficatio* від *facio* – роблю) – поділ всієї маси джерел на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи.

Кластерний аналіз – поділ джерел на різні класи (групи, кластери, таксони), кількісний і якісний склад яких встановлюються дослідником під час аналізу джерел.

Клейноди – відзнаки та атрибути влади української козацької старшини XVI-XVIII ст.

Кліше (франц. *cliche* – відбиток) – форма високого друку, що застосовується для поліграфічного відтворення ілюстрацій.

Кодикологія (від лат. *codex* – книга) – наукова дисципліна, що вивчає рукописні книги.

Компіляція (лат. *compilatio* – крадіжка, грабіж від *compilo* – грабую) – 1) Метод створення літописних пам'яток, що склалися з уривків різних літописів (літописна компіляція). 2) Неоригінальна, несамостійна наукова чи літературна праця, побудована на використанні чужих творів.

Компути (від лат. *computo* – обчислюю) – переписи дворів козаків з відомостями про їхнє майнове становище, проходження військової служби.

Конвенціональні джерела (від лат. *conventio* – угода) – джерела умовних позначень (ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки та ін.).

Контамінація (від лат. *contaminatio* – змішування) – поєднання текстів різних редакцій одного й того самого твору.

Криптонім – літера або літери, які замість підписів ставлять іноді автори під своїми творами.

Критерій – мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

Латентна джерельна інформація – прихована (закрита) джерельна інформація.

Лінгвістичні джерела (від лат. *lingua* – мова) – один із видів вербальних джерел, пам'ятки мови.

Літописи – вид наративних джерел, характерною особливістю яких є описання подій у хронологічній послідовності.

Логічна критика – вид джерелознавчої критики, що полягає у перевірці достовірності джерела шляхом зіставлення вміщеної у ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій.

Люстрації – періодичні описи державних маєтків, міст, замків, які проводились у Речі Посполитій упродовж XVI–XVII ст. з метою оцінки

господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку – кварти.

Манускрипт (лат. *manuscriptum* від *manus* – рука і *scribo* – пишу) – давній і середньовічний рукописи на папірусі, пергаменті, пізніше – папері.

Маргіналії (від лат. *margo (marginis)* – край, межа) – примітки на полях книги.

Масові джерела – комплекси джерел, що характеризуються певною повторюваністю, типовістю і однорідністю вміщеної в них інформації.

Машиночитаний документ (від лат. *machina* – пристрій, знаряддя, споруда) – закодований документ (магнітний диск, магнітна стрічка, перфокарта, перфострічка), зміст якого може бути розшифрований за допомогою машини.

Методика джерелознавства – система знань про методи, засоби, правила здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, визначенням достовірності та інформаційної цінності, а також наступним використанням з метою отримання науково перевіреної, об'єктивної інформації.

Методологія джерелознавства – система теоретичних знань і наукових принципів, на основі яких формуються метод і методика джерелознавчого дослідження.

Метрологія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає розвиток систем мір, що існували в минулому, встановлення реального обсягу мір, розгляд їх кількісного співвідношення, відповідності сучасним метричним вимірам.

Мемуари (спогади) (франц. *memoires* від лат. *memoria* – пам'ять) – вид оповідних джерел особового походження, що створюються на основі зафіксованих у пам'яті авторів вражень про події, учасниками чи свідками яких вони були.

Мініатюра (франц. *miniature* від лат. *minium* – кіновар або сурик) – твір образотворчого мистецтва невеликого розміру на дереві, металі, порцеляні, папері, що потребує витонченої техніки виконання. Мініатюрою називають

також живописні зображення, що прикрашали та ілюстрували середньовічні рукописні книжки у вигляді заставок або на всю сторінку.

Мозаїка (франц. *mosaique* від лат. *musivum*, буквально – присвячене музам) – сюжетні або орнаментальні композиції, виконані з природних каменів, смальти, керамічних плиток.

Монументальне мистецтво (лат. *monumentalis* від *monco* – нагадую) – вид образотворчого мистецтва, розрахований на масове сприйняття в ансамблі з архітектурою чи природним оточенням. Монументальне мистецтво поєднує архітектурні та скульптурні монументи й пам'ятники на площах і вулицях, настінні розписи (монументальний живопис) тощо.

Нумізматика (лат. *numisma* – монета від грец. *νομιονοτ*) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає монети, монетне виробництво, історію грошового обігу та техніку монетної справи, методи їх використання як джерела.

Об'єкт (від лат. *objectus* – предмет) – 1) Зовнішній світ, що існує поза нами, незалежно від нашої свідомості і є предметом пізнання, практичної дії суб'єкта. 2) Одне з основних понять теорії науки, у тому числі джерелознавства.

Ономастика (від грец. *ονομοσ* – ім'я, назва) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх походження, структуру і тлумачення у взаємозв'язку з історичним процесом.

Офорт (від франц. *eau-forte* – азотна кислота) – спосіб гравіювання на металевій пластині за допомогою методу протравлювання азотною кислотою; гравюра, виготовлена в техніці офорта.

Оповідні джерела – рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного й культурного життя.

Оригінал документа (від лат. *originalis* – первісний, природжений) – 1) Первинний, вихідний документ. 2) Справжній документ, рукопис на відміну від копії або підробки, фальсифіката.

Орнамент (від лат. *ornamentum* – оздоба, прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

Палеографія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає стародавню писемність, її еволюцію, характерні особливості, зовнішні ознаки рукописних пам'яток.

Пергамент (від назви стародавнього міста Пергама в Малій Азії) – документ, написаний на спеціально обробленій шкірі молодих тварин.

Періодична преса – вид комплексних джерел, представлений газетами, журналами та іншими періодичними виданнями.

Петрогліф – стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер; джерела для вивчення господарства, побуту, культури стародавніх народів.

Печатки – штампи, що вирізані на твердому матеріалі (камені, металі та ін.), матриці, а також їх відбитки (на золоті, сріблі, свинці, воску, сургучі, папері). Основною функцією печаток є засвідчення достовірності документів. Як історичні джерела вивчаються сфрагістикою.

Писемні джерела – тип історичних джерел, визначальною ознакою яких є письмова фіксація інформації.

Поведінкові джерела – тип джерел, в яких історична інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки людей певної етнічної спільноти за тих чи інших життєвих ситуацій.

Повнота джерела – здатність джерела відбивати основний зміст, суттєві риси й особливості відображуваних подій, явищ.

Позаджерельна інформація – сукупність знань і настанов, які використовуються істориком, впливають на його дослідження і не здобуваються ним безпосередньо з історичних джерел.

Потенційна інформація джерел (від лат. *potentia* – сила) – різновид джерельної інформації, що залишилася не використаною у наукових дослідженнях.

Предмет – 1) Речове джерело. 2) Одне з основних понять теорії науки, зокрема джерелознавчого дослідження.

Ревізії (від лат. *revisio* – перегляд) – переписи населення податкових станів; офіційні документи описово-статистичного характеру.

Регламент (франц. *reglementt* від лат. *regula* – правило) – система правил, що регулюють порядок організації і діяльності певних установ.

Реєстр (польс. *rejestr* від лат. *regesta* – списки, перелік) – список, опис, перелік, а також книга для запису справ, документів, майна, земельних володінь, осіб тощо.

Рельєф (франц. *relief* від лат. *relevo* – піднімаю) – скульптурне зображення на площині (наприклад, барельєф, горельєф). Може бути самостійним твором скульптури або частиною архітектурної композиції.

Репрезентативність (від лат. *representatio* – наочне зображення) – один із показників повноти джерельної інформації для вивчення певної проблеми.

Рескрипт (лат. *rescriptum* від *rescribo* – відповідаю у письмовій формі) – акт монарха на ім'я певної службової особи з покладанням на неї тих чи інших доручень, висловлюванням подяки, оголошенням про нагороду.

Ретроспекція (від лат. *retro* – назад і *specto* – дивлюсь) – 1) Погляд у минуле, аналіз минулих подій, вражень тощо. 2) Спосіб розгляду суспільних ідей, подій сучасності під кутом зору минулого, звернення до минулого для виявлення у ньому первісних тенденцій, властивих сучасності. Ретроспективний – звернений у минуле, присвячений розгляду минулого.

Речові джерела – тип історичних джерел, інформація в яких фіксується у предметній формі.

Синопис – загальний огляд, зведення різноманітних поглядів з певного питання; термін уживають переважно щодо історичних та релігійних творів. «Синопис» («Київський синопис») – перший нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., уперше виданий 1674 р. Києво-Печерською друкарнею.

Синтетична критика – етап і вид джерелознавчої критики, зміст якої пов'язаний з формуванням комплексу джерел і здобуванням із нього сукупності наукових фактів як основи для достовірних дослідницьких висновків.

Справочинні (діловодні) джерела – вид документальних джерел, що створюються у процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і мають офіційний, діловий характер.

Статистичні джерела (англ. *statistics* від лат. *status* – стан, становище) – вид історичних джерел, що містять інформацію, яка характеризує кількісні закономірності суспільного життя у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом. Охоплюють різноманітні за змістом та формою носії інформації, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Суб'єкт (від лат. *subjectum* – підкладене) – людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності.

Сфрагістика (сігіллографія) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки як історичне джерело.

Текстологія (від лат. *textum* – зв'язок, сполучення) – історико-філологічна дисципліна, що вивчає тексти писемних джерел переважно періоду середньовіччя.

Теорія джерелознавства – розділ джерелознавства, який включає систему наукових знань про об'єктивно-суб'єктивний характер історичного джерела, пізнання його соціальної та гносеологічної природи.

Типи історичних джерел – групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками.

Усні джерела – тип історичних джерел, в яких інформація зберігається у вигляді усної традиції і передається з покоління в покоління із уст в уста.

Фактична критика (від лат. *factum* – зроблене) – вид джерелознавчої критики, що передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом його зіставлення з іншими джерелами.

Фалеристика (від лат. *falerae* – металева прикраса, бляха) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, відзнак, медалей, хрестів, виникнення та розвиток нагородної системи, а також відповідні документи та статистику.

Фальсифікація (лат. *falsificatio* – підробка) – умисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів, джерел.

Феномен (грец. *φαινόμενον* – те, що з'являється) – виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Філігрань (італ. *filigrana* від лат. *filum* – нитка і *granum* – зерно) – водяні знаки на папері.

Фонічні джерела (від грец. (*φωνή*)– вимовляю, звучу) – окрема група звукових історичних джерел, носіями яких виступають фонограми, різного роду технічні звукозаписи текстів, музичних творів, інших звукових проявів, що створюються у процесі життєдіяльності людства.

Фреска (від італ. *fresco* – свіжий) – техніка живопису водяними фарбами по свіжій штукатурці; твір, виконаний такою технікою.

Хартія – 1) Старовинний рукопис, а також матеріал (зокрема, папірус або пергамент), на якому його написано; 2) Документ, що засвідчував певні права або привілеї доби середньовіччя.

Хроніки – історичні твори періоду середньовіччя, поширені у Візантії та Європі, що мали значний вплив на давньоруське літописання.

Хронографи – середньовічні твори з всесвітньої історії, що містили відомості історичного, літературного та географічного характеру.

Хронологія історична – спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи літочислення у різних народів та способи переведення дат на сучасне числення часу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Акт проголошення незалежності України. К., 1991.
2. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмові документи перших українських партій. К., 1992.
3. Барбаро и Контарини о России. Ленінград, 1971.
4. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. К., 1990.
5. Волинські грамоти ХVІ ст. К., 1995.
6. Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994.
7. Грамоти ХVІ ст. К., 1974.
8. Гомер. Іліада. К., 1978.
9. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К., 1993.
10. Геродот. Скіфія. Найновіший опис України з V ст. перед Христом. К., 1992.
11. Декларація про державний суверенітет України. К., 1990.
12. Історія України: Документи, матеріали / Уклад., комент. В.Ю.Короля. К., 2001.
13. Конституція України. К., 1996.
14. Конституційні акти України. 1917 – 1920. К., 1992.
15. Літопис Руський за Іпатським списком. К., 1989.
16. Літопис Самовидця. К., 1971.
17. Львівський літопис. *Галицько-Волинський літопис*. Львів, 1994.
18. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України. Львів, 1999.
19. Острозький літописець. *Галицько-Волинський літопис*. Львів, 1994.
20. Повість минулих літ. К., 1989.
21. Привілеї міста Львова (ХVІ – ХVІІІ ст.) / Упоряд. М.Капраль. Львів, 1998.
22. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Т.1. К., 1997.
23. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К., 1994.

24. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. Т.1. Сучасність, 1983.
25. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. К., 1993.
26. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. К., 1996.
27. Хрестоматія з історії Української РСР. К., 1959. Т.1.
28. Чотири універсали. К., 1990.

Допоміжна

29. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. К., 1992.
30. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. К., 1992.
31. Борисенко В.Й. Нариси історії України. К., 1993.
32. Велика історія України від найдавніших часів. К., 1993. Т.1.
33. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії. *Історія в школах України*. 2009. №4. С.3–8.
34. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. №6. С.3–9.
35. Войцехівська І. Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. К., 2001.
36. Історичне джерелознавство: Підручник. К.: Либідь, 2002.
37. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. К., 1996.
38. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К., 1993.
39. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1991. Т.1.
40. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986.
41. Давня історія України: у 2-х кн. К., 1994.

42. Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998.
43. Задорожна Л.В. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань. *Історія в школах України*. 2002. № 2. С. 35 – 39.
44. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 р.). Львів, 1993.
45. Історія України. Нове бачення. К., 1995. Т.1.
46. Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. Історія держави і права України. Львів, 1996.
47. Марченко М.І. Українська історіографія з найдавніших часів до середини XIX ст. К., 1958.
48. Макаруч С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів, 1995.
49. Макаруч С.А. Писемні джерела з історії України. Львів, 1999.
50. Малик Я., Вол В., Чуприна В. Історія української державності. Львів, 1995.
51. Місюра В.П. Про скорочену публікацію документів. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. I. К.: Наукова думка, 1964.
52. Могорита В.М. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України. *Педагогічні науки*. Вип.LXXIX. Том.1. 2017. С.35–39.
53. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
54. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991.
55. Толочко П.П. Літописи Київської Русі. К., 1994.
56. Тищик Б., Вівчаренко О. Українська Народна Республіка. Коломия, 1994.
57. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

Інформаційні ресурси

1. Писемні джерела з історії України. Режим доступу: <http://www.google.com.ua>
2. Усні й письмові джерела історії України. Режим доступу: gufer.net/history/677-usn-y-pismov-dzherela.html

3. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pviu/2009_4/2.pdf
4. Сага про Хервер: *джерело з історії України часів нашестя гунів* starozytnosti.blogspot.com/2012/08/blog-post_29.html
5. *Писемні джерела з історії України.* – Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/.../Pysemni_dzherela_z_istorii_Ukrainy/
6. Мицик Ю. *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.* Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&id=8120&navStart=10
7. *Історичні джерела та їх використання.* Режим доступу: www.history.org.ua/?termin=Dyplomat_sluzhba_Khmelnynckogo
8. www.history.org.ua/index.php?termin=Inst_Grushevskogo_NAN...
9. Археографічні комісії України. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/
10. *Джерела особового походження.* Режим доступу: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2011/11.pdf

Навчально-методичний посібник

для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія) денної і заочної форми навчання.

Стефанюк Галина Василівна

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ: ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ, ГЛОСАРІЙ І САМОСТІЙНА РОБОТА

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», 2018

УДК 94 (477) (093)